

UDK 314

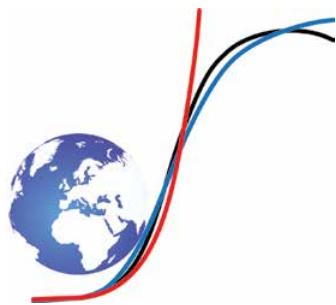
ISSN 1820 - 4244
eISSN 2560 - 5011

Demografija

Godina XIV
Volume XIV

Beograd
Belgrade 2017

UDK 314
ISSN 1820-4244
eISSN 2560-5011

Demografija

14 (2017)

<http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

IZDAVAČ

Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Aleksandar KNEŽEVIĆ, Odsek za demografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

ČLANOVI UREDNIŠTVA

Marija ANTIĆ, Odsek za geografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Biljana APOSTOLOVSKA TOŠEVSKA, Institut za geografiju, Prirodno-matematički fakultet,
Univerzitet Sv. Kiril i Metodij, Skopje

Daniela ARSENOVIĆ, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

Florian BIEBER, Zentrum für Südosteuropastudien, Karl-Franzens Universität, Graz

Ivan ČIPIN, Katedra za demografiju, Ekonomski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Dragica GATARIĆ, Odsek za geografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Vera GLIGORIJEVIĆ, Odsek za demografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Klára HULIKOVA TESARKOVA, Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta,
Univerzita Karlova, Praha

Damir JOSIPOVIĆ, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

Sanja KLEMPIĆ BOGADI, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Vladimir NIKITOVIĆ, Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd

Mateja SEDMAK, Inštitut za družboslovne študije, Znanstveno raziskovalno središče Koper

Danica ŠANTIĆ, Odsek za geografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Dragan UMEK, Dipartimento di Studi Umanistici, Università degli studi di Trieste

IZDAVAČKI SAVET

Mirjana BOBIĆ, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Mirjana DEVEDŽIĆ, Odsek za demografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Mirko GRČIĆ, Odsek za geografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Goran PENEV, Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd

Gordana VOJKOVIĆ, Odsek za demografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

TEHNIČKI UREDNIK

Branko PROTIĆ, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Štampa:

Grafika Galeb d.o.o., Niš

Adresa:

Demografija

Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet
Studentski trg III/3, 11000 Bograd,
Republika Srbija

Tiraž:

200

Kontakt:

Tel: +381 (0)11 2637421

e-pošta: demography.editor@gef.bg.ac.rs

demography.editor@gmail.com

URL: <http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

Demografija izlazi jednom godišnje. Mišljenja autora ne odražavaju nužno gledište uredništva.

Objavljeni prilozi se indeksiraju u sledećim bazama:

- CEEOL (Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main)

- SCIndeks (Srpski citatni indeks)

Izdavanje časopisa *Demografija* finansijski podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Prilozi objavljeni u časopisu mogu se koristiti samo pod uslovima licence Creative Commons Autorstvo – Nekomercijalno – Bez Prerade 4.0. međunarodna (CC BY-NC-ND 4.0.)

PUBLISHER

University of Belgrade - Faculty of Geography

EDITOR-IN-CHIEF

Aleksandar KNEŽEVIĆ, Department of Demography, Faculty of Geography, University of Belgrade

EDITORIAL BOARD

Marija ANTIĆ, Department of Geography, Faculty of Geography, University of Belgrade

Biljana APOSTOLOVSKA TOŠEVSKA, Institute of Geography, Faculty of Natural Sciences and Mathematics,
St. Cyril and Methodius University, Skopje

Daniela ARSENOVIĆ, Department of Geography, Tourism and Hotel Management,
University of Novi Sad

Florian BIEBER, Centre for Southeast European Studies, University of Graz

Ivan ČIPIN, Department of Demography, Faculty of Economics & Business, University of Zagreb

Dragica GATARIĆ, Department of Geography, Faculty of Geography, University of Belgrade

Vera GLIGORIJEVIĆ, Department of Demography, Faculty of Geography, University of Belgrade

Klára HULIKOVA TESARKOVA, Department of Demography and Geodemography, Faculty of Science,
Charles University, Prague

Damir JOSIPOVIĆ, The Institute for Ethnic Studies, Ljubljana

Sanja KLEMPIĆ BOGADI, Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb

Vladimir NIKITOVIĆ, Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Belgrade

Mateja SEDMAK, Institute for Social Studies, Science and Research Centre, Koper

Danica ŠANTIĆ, Department of Geography, Faculty of Geography, University of Belgrade

Dragan UMEK, Department of Humanities, University of Trieste

ADVISORY BOARD

Mirjana BOBIĆ, Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Mirjana DEVEDŽIĆ, Department of Demography, Faculty of Geography, University of Belgrade

Mirko GRČIĆ, Department of Geography, Faculty of Geography, University of Belgrade

Goran PENEV, Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Belgrade

Gordana VOJKOVIĆ, Department of Demography, Faculty of Geography, University of Belgrade

LAYOUT AND DESIGN

Branko PROTIĆ, Faculty of Geography, University of Belgrade

Printed by:

Grafika Galeb d.o.o., Niš

Address:

Demografija

University of Belgrade – Faculty of Geography
Studentski trg III/3, 11000 Belgrade,
Republic of Serbia

Circulation:

200

Contact info:

Tel: +381 (0)11 2637421

e-mail: demography.editor@gef.bg.ac.rs

demography.editor@gmail.com

URL: <http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

Demografija is issued annually. The opinions of the authors do not necessarily reflect the viewpoint of the Editorial Board.

The journal is indexed in:

- CEEOL (Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main)
- SCIndeks (Serbian Citation Index)

The Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia provides financial support for the printing of the journal.

The articles are licensed under a *Creative Commons Attribution - Non Commercial - No Derivatives 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0)*.

UNIVERZITET U BEOGRADU
GEOGRAFSKI FAKULTET

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF GEOGRAPHY

ISSN 1820-4244

eISSN 2560-5011

DEMOGRAFIJA

14

BEOGRAD / BELGRADE, 2017.

SADRŽAJ

- 9   Reč urednika

ČLANCI

- 13   Goran PENEV, Biljana STANKOVIĆ
Samoubistva u Srbiji: najzastupljeniji načini izvršenja
- 47   Radmila VELJOVIĆ
Odlaganje rađanja - referentni okvir motivacionog sistema
- 65   Olivera NEGOVANOVIC
Zastupljenost i osnovne karakteristike vanbračnih zajednica u Srbiji i Evropskoj uniji
- 83   Antonietta PAGANO
Nova međunarodna dinamika u geografiji ljudskog kapitala
- 93   Giuseppe TERRANOVA
Geografski raspored prijema izbeglica u Italiji i "Lampeduza severoistoka" - studija sučaja
- 107   Ivana ĐORĐEVIĆ, Ljiljana ŽIVKOVIĆ
Zastupljenost migracione problematike u udžbenicima geografije za osnovnu i srednju školu

OSVRTI I KOMENTARI

- 119   Jelena STOJILKOVIĆ GNJATOVIC
Bilateralna saradnja katedre za demografiju Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2016-2017.

PRIKAZI

- 125   Aljoša BUDOVIC
Ruralni prostor opštine Knjaževac: antropogeografske osnove razvoja

DODACI

- 128   Beleške o autorima
- 133   Politika časopisa

CONTENTS

9   **Editorial**

ARTICLES

Goran PENEV, Biljana STANKOVIĆ

13   Suicide in Serbia: Most Common Methods

Radmila VELJOVIĆ

47   Postponement of Childbearing – Motivational Frame of Reference

Olivera NEGOVANOVIC

**65   Prevalence and the Basic Characteristics of Cohabiting Couples
in Serbia and European Union**

Antonietta PAGANO

83   New International Dynamics in the Geography of Human Capital

Giuseppe TERRANOVA

**93   The Geography of the Italian Refugee Reception and
“Lampedusa of the North-East” Case Study**

Ivana ĐORĐEVIĆ, Ljiljana ŽIVKOVIĆ

**107   Representation of migration issues in geography textbooks for
primary and secondary schools**

NOTES AND COMMENTS

Jelena STOJILKOVIC GNJATOVIĆ

**119   The Bilateral Cooperation Between the Department of Demography,
University of Belgrade-Faculty of Geography and the Faculty of
Economics and Business-University of Zagreb, 2016-2017.**

BOOK REVIEWS

Aljoša BUDOVIĆ

**125   Knjaževac Municipality Rural Area: Anthropogeographical Basis
of Development**

ADDITIONAL INFORMATION

128   Notes on the Authors

141   Journal Policy

PREDGOVOR

Četrnaesti broj časopisa *Demografija* u izdanju Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu obeležen je određenim promenama koje su nastale usled neizbežne potrebe uskladivanja dosadašnjeg formata časopisa sa aktuelnim zahtevima u naučno - izdavačkoj delatnosti. Novi zahtevi koji se gotovo svakodnevno postavljaju, primoravaju redakcije da se prilagode standardima koji više promovišu tržišne nego stvarne akademske ili naučno – tehnološke potrebe društva. Indeksiranje u nekoj od referentnih baza naučnih časopisa trenutno predstavlja imperativ, kako autora, tako i redakcija, dok je egzistencija časopisa koji još uvek ne prihvataju ovu vrstu unifikacije, bez obzira na kvalitet objavljenih priloga, ozbiljno dovedena u pitanje. Nemerljivom posvećenošću prethodnih urednika časopis *Demografija* je u proteklih trinaest godina objavio preko 200 priloga iz kategorije originalnih naučnih radova i preglednih članaka, ali je njihova vidljivost u novim uslovima opstala samo u uskim okvirima malobrojne demografske zajednice u Srbiji. Istovremeno, kako višedecenijski nepovoljni demografski trendovi u Srbiji postaju sve naglašeniji, ali i prepoznatljivi izvan demografskih krugova, proizvoljne i često neprimerene interpretacije su postale sastavni deo tumačenja jednog od najdelikatnijih društvenih i državnih problema. U tom smislu, novo uredništvo Demografije je prihvatilo da se suoči sa neizbežnim izazovima i sprovede neophodne promene koje bi trebale da omoguće lakši pristup objavljenim naučnim saznanjima iz oblasti demografije, ne samo široj akademskoj javnosti, već i kreatorima javnih politika i donosiocima najvažnijih državnih odluka.

Jedan od prvih zadataka je bila promena dosadašnjeg široko definisanog naslova časopisa *Demografija* – *Međunarodni časopis za demografska i ostala društvena istraživanja* u svedeniju formu iz koje se jasnije uočava domen naučnog interesovanja. Nakon višemesečnih konsultacija i pretraživanja u brojnim međunarodnim bazama naučnih časopisa, uredništvo je usvojilo predlog da se iz dosadašnjeg naslova ukloni podnaslov. Uredništvo je takođe odlučilo da se ukloni i alternativni naziv časopisa na engleskom jeziku koji je do 2016. godine glasio: *Demography -International Journal for Demographic and Other Social Studies*, a čija upotreba podrazumeva obavezu dvojezičnosti svih objavljenih priloga. Uredništvo smatra da ova obaveza predstavlja nepotreban teret. Krajem 2017. godine postavljena je i nova internet prezentacija koja predstavlja nezaobilazan deo infrastrukture današnjih časopisa, ali i preduslov za dobijanje neophodnih sertifikata za online objavljivanje. Ispunjavanje ovog uslova je rezultiralo uvođenjem Demografije u prvu inostranu bazu CEEOL (*Central and Eastern European Online Library*, Frankfurt am Main), a do kraja 2018. godine, biće podnete prijave za uvođenje u još tri referentne baze.

U smislu definisanja autorskih prava i uslova korišćenja objavljenih priloga,

---

uredništvo se opredelilo za upotrebu javne međunarodne licence *Creative Commons Autorstvo – Nekomercijalno – Bez Prerade 4.0*.

Novi pristup je tražio i redefinisanje dosadašnje uredivačke politike časopisa, usvajanje novih instrumenata i poštovanje visokih standarda recenzentskog postupka. Za objavljivanje radova u četrnaestom broju Demografije apliciralo je 22 autora iz 5 država, sa ukupno 17 rukopisa iz oblasti fertiliteta, mortaliteta, bračnosti, migracije, istorijske demografije, ljudskih resursa, medicinske demografije i paleodemografije. Nakon sprovedenog recenzentskog postupka odobreno je objavljanje 6 radova, od čega 4 autorska i 2 koautorska rada. Od ostalih 11 rukopisa, 7 je odbijeno u predrecenziji, a 4 rukopisa je prošlo pun recenzentski postupak u kome su ocenjeni negativnim recenzijama. U pregledu prispelih radova za četrnaesti broj časopisa učestvovalo je ukupno 13 recenzentata.

Radovi koji su objavljeni u četrnaestom broju časopisa *Demografija* u širem smislu pokrivaju četiri područja demografskih istraživanja: mortalitet, fertilitet, bračnost i migracije stanovništva. Članak pod naslovom "Samoubistva u Srbiji: najzastupljeniji načini izvršenja" predstavlja nam retko krišćeni analitički pristup mortalitetu u demografskim sitraživanjima, kao i do sada neobjavljivane rezultate o distribuciji metoda suicida prema starosti stanovništva Srbije. U ovom radu su razmere razlika u relativnoj zastupljenosti najčešće primenjivanih metoda suicida po starosti utvrđene na osnovu novouvedenog indikatora koji su autori nazvali starosni indeks metoda suicida.

Članak pod naslovom "Odlaganje rađanja - referentni okvir motivacionog sistema" ukazuje na uticaje psiholoških, socijalnih i ekonomskih činilaca na motivacionu osnovu odlaganja rađanja, čija je pojava evidentirana u Srbiji početkom druge polovine 20. veka. Odlaganje rađanja postaje jedna od ključnih odrednica negativnih trendova fertiliteta i celokupnog demografskog razvijnika, a analize relacija između individualnih i socijalnih činilaca motivacionih osnova rađanja pokazuju da se ukupna nestabilnost u sferi socijalnih, intimnih i poslovnih odnosa snažno reflektuje na polju prilagođavanja svakodnevnom životnom kontekstu, ali i na polju donošenja najbitnijih životnih odluka.

U sličnom tonu, članak pod naslovom "Zastupljenost i osnovne karakteristike vanbračnih zajednica u Srbiji i Evropskoj uniji" govori o vanbračnim zajednicama, jednom od derivata procesa tranzicije bračnosti koji postaje sve popularniji oblik partnerstva u savremenim društвима. Iako u poređenju sa većinom država Evropske unije vanbračne zajednice u Srbiji još uvek imaju relativno niske udele, čini se da će učešće alternativnih partnerskih formi postati nezaobilazan indikator u predstojećim istraživanjima fertiliteta, ali i tema daljih preispitivanja ustaljenih društvenih stavova o braku kao najprihvatlјivijem aranžmanu reprodukcije stanovništva.

Od početka geopolitičke krize u Sirijskoj Arapskoj Republiци migrantaska kriza ne prestaje da bude u centru pažnje brojnih autora širom sveta, iako su uzroci i

---

posledice već odavno objašnjeni do poslednjeg detalja. Rat u Siriji je uzrokovaо jedno od najvećih pomeranja stanovništva od Drugog svetskog rata, a balkanska migraciona ruta je ušla u fokus evropske i svetske pažnje. U svemu tome je značanu ulogu imala nemilosrdna medjinska kampanja, često sa neprimerenim interpretacijama koje su celu situaciju oko migranata dodatno komplikovale. Neumorno širenje senzacionalizma i ksenofobije je redefinisalo brojne političke agende u antimigrantsku propagandu, a žrtve migrantske krize protvorilo u robu čiju su vrednost određivali tržišni principi. Odnos tržišta rada nekih od vodećih svetskih ekonomija prema visokokvalifikovanom migrantskom stanovništvu detaljnije obajšjava članak pod naslovom "Nova međunarodna dinamika u geografiji ljudskog kapitala", dok se u radu pod naslovom "Geografski raspored prijema izbeglica u Italiji 'Lameduza Severoistoka' - studija slučaja" otvara polemika oko tzv. tršćanskog modela prihvata izbeglica kao reprezentativnog i primenjivog modela, ne samo za celu Italiju, već i za ostale evropske države.

Članak pod naslovom "Zastupljenost migracione problematike u udžbenicima geografije za osnovnu i srednju školu" otvara jedan od suštinskih problema u vezi sa razumevanjem migracione komponente populacione dinamike. Ponuđeni rezultati istraživanja na uzorku od nekoliko reprezentativnih udžbenika geografije za osnovnu i srednje škole u Republici Srbiji podsećaju na neophodnost preispitivanja Nastavnih programa koji problematiku migracija stanovništva ne predstavljaju učenicima u dovoljnoj meri i na aktuelan način. Autori navode da migraciona problematika zaslužuje kontinuiranu analizu, kako bi se preciznije utvrdili kriterijumi koncipiranja sadržaja udžbenika geografije u skladu sa ciljevima i zadacima obrazovanja i vaspitanja.

Navedeni radovi iz oblasti migracija stanovništva su predstavljeni na naučnoj konferenciji *Contemporary Migration in a Changing World: New Perspectives and Challenges*, koja je održana u Beogradu 18-21. septembra 2016. godine, u organizaciji Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Regional Studies Association (RSA) i Migration, Interconnectivity and Regional Development Network (MICaRD).

Pored članaka koji su kategorisani kao 2 pregledna članka, 3 originalna naučna rada i 1 prethodno saopštenje, novi broj časopisa *Demografija* donosi jednu belešku i jedan prikaz naučne monografije.

Uredništvo se nada da će sadržaj novog broja, koji sa zadovoljstvom predstavlja, biti dovoljno zanimljiv za čitanje i inspirativan za sve autore koji razmišljaju da u narednom periodu apliciraju sa svojim prilozima.

Glavni urednik
Aleksandar KNEŽEVIC

Originalni naučni rad

Primljen: 10.12.2017.

Prihvaćen: 28.12.2017.

UDK: 314.424.2:314.48(497.11)"1990/2014"

SAMOUBISTVA U SRBIJI: NAJZASTUPLJENIJI NAČINI IZVRŠENJA**Goran PENEV***Centar za demografska istraživanja - Institut društvenih nauka, Beograd, e-mail: penev@sezampro.rs***Biljana STANKOVIĆ***Centar za demografska istraživanja - Institut društvenih nauka, Beograd, e-mail: s.bilja@orion.rs*

Sažetak: Način izvršenja samoubistva je važna determinanta ishoda suicidnog ponašanja, a smanjenje dostupnosti najčešće korišćenih metoda ima značajan preventivni potencijal. U radu je analizirano kretanje ukupnog broja samoubistava u Srbiji prema načinu izvršenja u periodu 1990-2014., s naglaskom na strukturne razlike po polu i starosti. Relativna zastupljenost pojedinih starosnih grupa kod najčešće primenjivanih metoda suicida utvrđena je na osnovu dobijenih vrednosti pokazatelja relativnog rizika nazvanog starosni indeksi metoda suicida (SIMS). Korišćeni su podaci Republičkog zavoda za statistiku, i to uglavnom neobjavljeni. Rezultati analize pokazuju da je u Srbiji u periodu 1990-2014. vešanje izrazito najzastupljeniji metod samoubistva (61%). Sledeća po brojnosti, ali sa značajno manjim udelom, su samoubistva vatrenim oružjem (13%) i trovanjem (8%). Najveće promene su registrovane u pogledu povećanja samoubistava vatrenim oružjem, vremenski jasno povezane s početkom ratova na prostoru bivše Jugoslavije, ali nastavljeno i tokom 2000-ih. Među muškarcima je veća zastupljenost spomenuta tri metoda (85%), dok su žene, pored vešanja (59%), najviše samoubistava izvršile trovanjem (16%) i davljenjem (8%). Posmatrano po starosti, najviše je starih (60+), i to bez obzira na način izvršenja. Razlike koje postoje se pre svega tiču udela pojedinih starosnih grupa u broju samoubistava određenim metodom. Utvrđena je značajna razlika u relativnoj zastupljenosti pojedinih velikih starosnih grupa u primeni određenih metoda samoubistva. Promene u tom pogledu odvijale su se u smeru ublažavanja postojećih razlika. Prikazani rezultati mogu biti od koristi istraživačima i stručnjacima raznih profila koji se bave problemom samoubistva, kao i kreatorima javnih politika prilikom planiranja mera i akcija za prevenciju samoubistva.

Ključne reči: metod samoubistva, starost, pol, rodne razlike, prevencija.

Abstract: The method of suicide is an important determinant of the outcome of suicidal behavior, and the reduction of the availability of the most frequently used methods has significant preventive potential. This paper analyzes the dynamics of the total number of suicides in Serbia according to method used in the period of 1990-2014, with an emphasis on structural differences by sex and age. The relative participation of certain age groups in the most commonly used suicide methods is indicated based on the calculated

values of the relative risk referred to as the age ratio of method of suicide (ARMS). The analysis is based on the data of the Statistical Office of the Republic of Serbia, mostly unpublished. The results of the analysis show that in Serbia, in the period of 1990-2014, hanging was the most commonly used suicide method (61%). The next in number, but with a significantly smaller share, were suicides by a firearm (13%) and poisoning (8%). The biggest changes were registered with regard to the increase in firearm suicides, which was clearly connected to the beginning of the wars in former Yugoslavia in the early 1990s, but continued during the 2000s. Among men, the three above-mentioned methods were higher (85%), while the most prevalent methods among women were hanging (59%), poisoning (16%) and drowning (8%). Observed by age, the elderly (60+) are the most numerous, regardless of suicide method. The existing differences all relate to the share of certain age groups in the number of suicides by a particular method. There was a significant difference in the relative participation of large age groups in certain methods of suicide. The changes in this respect have been in the direction of reducing existing differences. The presented results may be useful to researchers and professionals of various profiles dealing with the phenomenon of suicide, as well as policy makers in the planning of measures and actions for suicide prevention.

Keywords: methods of suicide, age, sex, gender differences, suicide prevention.

UVOD

Samoubistva u aktuelno vreme spadaju u grupu važnijih uzroka smrti i imaju značajne psihološke, socijalne, ekonomske i demografske implikacije. Broj samoubistava i visina stopa samoubistva često se smatraju jednim od osnovnih pokazatelja stanja javnog zdravlja, a posebno mentalnog zdravlja u nekoj zemlji. Formulisanje sveobuhvatne, precizne i opšteprihvaćene definicije otežava i činjenica da samoubistvo predstavlja veoma složen, dinamičan i heterogen fenomen. U praksi je preovlađujuća definicija koja je usvojena od strane Svetske zdravstvene organizacije (SZO) u međunarodnoj statističkoj klasifikaciji bolesti, po kojoj samoubistvo predstavlja čin namernog oduzimanja sopstvenog života (WHO, 2014).

Samoubistvo predstavlja krajnji i konačan čin, poslednji u nizu suicidnih ponašanja, u kome se nalaze razmišljanja o samoubistvu, koja ne moraju da se sprovedu, zatim akti samopovređivanja i pokušaji samoubistva različitog stepena ozbiljnosti. U osnovi suicidnog ponašanja nikad ne stoji samo jedan uzrok, ono je uvek posledica međudejstva socijalnih, psiholoških i bioloških činilaca (Hawton & van Heeringen, 2002; WHO, 2014). U nastojanju da se suicidno ponašanje objasni definisani su brojni teorijski pristupi. Najopštije, oni se mogu podeliti u četiri grupe: biološki i genetski, psihijatrijski i psihološki, sociološki, i integrativni pristupi. Prva dva naglašavaju uticaj individualnih, a treći društvenih uticaja na suicidno ponašanje. Iako se ovi pristupi međusobno razlikuju, postoje i manja ili veća preklapanja, a

najobuhvatnijim se čini integrativni, koji posmatra samoubistvo kao rezultat složene interakcije između psiholoških, bioloških i socijalnih karakteristika. Centralno pitanje razvoja suicidnog ponašanja odnosi se na uzajamne uticaje između individue i njene sredine (Hawton & van Heeringen, eds., 2002).

Među značajnim determinantama suicidnog ponašanja nalaze se metodi izvršenja samoubistva. Izbor načina izvršenja samoubist predstavlja rezultat složenog dejstva međusobno povezanih socijalnih, kulturnih, psiholoških, sredinskih, fizičkih i bioloških faktora. Preovlađujući metodi za izvršenje samoubistva različiti su u različitim sredinama, a njihova zastupljenost podložna je promenama tokom vremena (Cantor & Baume, 1998; Kölves et al., 2018). Kao najvažnije odlike nekog metoda samoubistva relevantne za izbor mogu se izdvojiti njegova letalnost, dostupnost, kao i prihvatljivost za suicidnu osobu.

Letalnost nekog metoda samoubistva, odnosno verovatnoća da njegovo korišćenje dovede do smrtnog ishoda, vrlo je različita. Najletalnije sredstvo je vatreno oružje, koje u oko 90% slučajeva dovodi do smrti. Za njim sledi vešanje, koje u oko četiri petine pokušaja ima smrtni ishod (Elnour & Harrison, 2008). Letalnost nekog metoda delimično zavisi i od dužine vremena koje protiče od suicidnog akta do smrti, nasilna sredstva deluju mnogo brže i ostavljaju mali prostor za intervenciju, naročito ako je suicidni akt izvršen na mestu udaljenom od dostupne medicinske pomoći. Zato je trovanje manje letalni metod, jer je dejstvo sporije i pruža priliku da osoba koja je izvršila suicidni akt ponovo razmotri svoju odluku i potraži pomoć, ili da bude spašena i mimo svoje volje (Cantor & Baume, 1998; Kölves et al., 2018). Postoje rodne i starosne specifičnosti, kod svakog korišćenog metoda smrtnost je veća kod muškaraca i starijih osoba. Generalno, muškarci češće pribegavaju letalnijim sredstvima nego žene (Shenassa, Catlin, Buka, 2003; Hawton, 2005).

Dostupnost metoda samoubistva odnosi se na njegovu fizičku dostupnost, ali i sociokulturalnu prihvatljivost. Fizička dostupnost nekog metoda (na primer držanje oružja u kući) značajno utiče na to da se suicidna osoba odluči da ga odabere, i može predstavljati ključni faktor koji njene suicidne misli pretvara u konkretan suicidni akt (Cantor & Baume, 1998; Denning et al., 2000). Najvažnije, priroda dostupnog metoda može da ima presudan uticaj na ishod, naročito ako je akt impulsivan, kada suicidna osoba najčešće koristi sredstvo koje joj je pristupačno, a ono je najčešće i letalno. Procenjuje se da je broj pokušaja samoubistva više od dvadeset puta veći od broja izvršenih samoubistava (WHO, 2014). Ono što značajno razlikuje ova dva suicidna ponašanja je korišćeni metod, a dostupnost metoda koji je letalan najčešće znači i smrt kao konačni ishod suicidnog akta (Lim, Lee & Park, 2014). Veća rasprostanjenost pokušaja samoubistva među ženama

i ostvarenih samoubistava među muškarcima često se objašnjava time što muškarci biraju letalnije metode, kao što su vatreno oružje ili vešanje, za razliku od žena koje češće koriste manje opasna sredstva poput trovanja (Shenassa, Catlin & Buka, 2003; Hawton, 2005). Istraživanja pokazuju da čak i u okviru istog korišćenog metoda postoje rodne razlike, kod svakog korišćenog metoda, fatalni ishod češći je među muškarcima (Cibis et al., 2012; Mergl et al., 2015; Elnour & Harrison, 2008). Dostupnost visoko letalnih sredstava bitno određuje fatalni ishod pokušaja samoubistva praćenih ambivalencijom, ili, pak impulsivošću. Samoubistva vatrenim oružjem česta su kod osoba čiji se suicidni akt može okarakterisati kao impulsivan, a retka kod osoba pogodenih mentalnim bolestima (Ajdacic-Gross et al., 2008).

Prihvatljivost nekog metoda za suicidnu osobu na individualnom planu zavisi od većeg broja faktora. Među njima je poznavanje korišćenja određenog metoda, potrebne tehničke veštine za izvođenje, da li neophodno da se čin detaljno planira. Takođe, važno je kakve su posledice koje nosi eventualni neuspeh u pokušaju, bol koji prati korišćenje metoda i potrebna "hrabrost" da se primeni, deformacije koje može da uslovi, opasnost po druge koju može da izazove. Bitno je i kakva je procena mesta na kome se može primeniti, da li postoji mogućnost da otkrivanje samoubistva bude izloženo javnosti, kolika je verovatnoća smrtnog ishoda, brzina kojom smrt nastupa. Značajno je i to kolika je mogućnost da se zaustavi čin ako se odluka promeni i odustane od pokušaja, kolike su šanse za intervenciju drugih, simbolika koju taj metod nosi, karakteristike vezane za rodne specifičnosti. Važna je i namera suicidne osobe, da li je prvenstveni cilj smrt ili je akt povezan i s nekim drugim potrebama, na primer, da se ispolji distres ili utiče na promenu ponašanja drugih ljudi (Cantor, 2002; Daigle, 2005; Mergl et al., 2015). Od uticaja je i naklonost neke osobe prema određenom tipu metoda. Muškarci generalno ispoljavaju veću naklonost prema nasilnjijim metodima, žene češće biraju manje nasilne metode, ali na ove preferencije utiče i fizička dostupnost sredstava, jer muškarci češće imaju veći pristup određenim nasilnim metodima, dok su ženama dostupniji lekovi (Hawton, 2005).

Sociokulturalna prihvatljivost nekog metoda samoubistva odražava uticaj normi, tradicije i moralnih stavova u nekoj sredini. Izbor metoda samoubistva je stoga određen kombinacijom dovoljnog stepena dostupnosti metoda i njegove sociokulturene prihvatljivosti (Cantor & Baume, 1998). To je i razlog što se raširenost primene pojedinih metoda veoma razlikuje među zemljama, pa i unutar pojedinih zemalja. Kada je neki metod lakše dostupan u nekoj sredini, veća je i verovatnoća da se opraža kao prihvatljivije sredstvo za samoubistvo (Ajdacic-Gross et al., 2008; Värnik et al., 2008). Najzastupljeniji metod samoubistva u većini evropskih zemalja je vešanje, tipičan "tradicionalni" metod koji se odlikuje lakom dostupnošću u svim

sredinama i visokom letalnošću Najrašireniji je i među muškarcima, kod kojih je zastupljeno u više od polovine svih izvršenih samoubistava, i među ženama, u više od trećine svih samoubistava. Sledeći metod po učestalosti kod muškaraca je vatreno oružje, približno svako deseto samoubistvo, i trovanje lekovima, svako jedanaesto. Kod žena je drugo po učestalosti trovanje lekovima, zastupljeno u četvrtini svih samoubistava, i skok sa visine, približno kod svakog sedmog. U svim evropskim zemljama, kod muškaraca je veći rizik od primene vatrene oružja i vešanja, a manji od trovanja lekovima nego među ženama (Ajdacic-Gross et al., 2008; Värnik et al., 2008). Izrazita dominantnost vešanja, kao najmasovnijeg načina izvršenja samoubistva je prvenstveno prisutna u bivšim evropskim socijalističkim zemljama, s učešćima i od preko 80 % svih samoubistava (Pray et al. 2013).

Predmet istraživanja rada su metodi samoubistva u Srbiji u periodu 1990-2014. Cilj je bio da se sagleda koji su najčešće korišćeni metodi samoubistva, i da se utvrde najvažnije promene zabeležene u posmatranom periodu. Rezultati istraživanja predstavljaju doprinos povećanju znanja o samoubistvu dobijenog prethodnim istraživanjima autora, kao i drugih istraživača iz naše sredine. Mogu da koriste stručnjacima raznih profila, kao i kreatorima javnih politika prilikom definisanja mera i akcija namenjenih prevenciji samoubistva.

IZVORI PODATAKA I METODOLOGIJA

U radu je analizirano kretanje ukupnog broja samoubistava prema načinu izvršenja tj. prema spoljnom uzroku smrti, i to prema starosti i polu. Posmatrano je područje Srbije bez Kosova i Metohije, vremenski je obuhvaćeno dvadesetpetogodišnje razdoblje od 1990. do 2014. U radu su korišćeni isključivo zvanični podaci demografske statistike Republičkog zavoda za statistiku Srbije (RZS). Uglavnom se radi o neobjavljenim podacima koje su autori dobili na lični zahtev iz Odseka za demografiju RZS-a, ili o podacima iz tzv. dokumentacionih tabela RZS-a i bivšeg Saveznog zavoda za statistiku.

Kada je osnovni uzrok smrti povreda ili neka druga posledica spoljnog uzroka klasifikovan kao "nasilna smrt", okolnosti koje su dovele do tog stanja u statistici se šifriraju kao spoljni uzrok smrti. RZS umrle usled nasilne smrti svrstava, u odnosu na spoljni uzrok, u sledeće grupe: umrli usled nesrećnog slučaja, usled samoubistva, ubistva i umrli usled ostalih nasilnih smrti (RZS, 2017 – Demografska statistika 2016). Samoubistva, s obzirom na konkretne spoljne uzroke, razvrstana su po vrsti oružja, odnosno načinu ili sredstvu kojim je samoubistvo izvršeno.

U RZS-u se od 1997. godine prilikom navođenja uzroka smrti primenjuje Međunarodna klasifikacija bolesti, deseta revizija (MKB-10). Za godine

između 1990. i 1996. primenjivana je MKB-9. Klasifikacija uzroka smrti prema dve različite revizije MKB bila je bez uticaja na uporedivost podataka analiziranih u radu, pored ostalog i zato što se analiza odnosila samo na 5 najčešćih spoljnih uzroka smrti usled samoubistva koji su klasifikovani na isti način u 9. i 10. reviziji MKB.

U radu su strukture najvažnijih metoda suicida posmatrane "horizontalno" (za svaki metod, broj samoubistava po starosti lica koje je sebi oduzelo život) i "vertikalno" (za svaku starost, struktura broja samoubistava po načinu izvršenja).

U istraživanjima se razlike u učestalosti primene određenih metoda suicida odnosno razlike u "preferiranju" određenih načina izvršenja samoubistva po starosnim grupama često sagledavaju preko vrednosti pokazatelja kao što su koeficijent relativnog rizika (BUSPH, 2016) ili preko tzv. odnosa mogućnosti ili *odds ratio* (McHugh, 2009).

U ovom radu su razmere razlika u relativnoj zastupljenosti najčešće primenjivanih metoda suicida po starosti utvrđene na osnovu novouvedenog indikatora koji su autori nazvali starosni indeks metoda suicida (SIMS). SIMS predstavlja odnos udela samoubistava metodom m koja su izvršila lica starosti x ($S_{m,x}$) u ukupnom broju samoubistava izvršenih istim metodom m i udela samoubistava izvršenih od strane lica iste starosti x bilo kojim od ostalih metoda suicida ($S_{non-m,x}$) u ukupnom broju suicida izvršenih bilo kojim od svih ostalih metoda.

$$SIMS = \frac{\frac{a}{a+c}}{\frac{b}{b+d}}$$

U gornjoj formuli simboli predstavljaju:

a - broj suicida metodom m koje su izvršila lica starosti x ($a=S_{m,x}$);

b - broj suicida metodom koji nije m ($Non-m$) koje su izvršila lica starosti x ($b=S_{Non-m,x}$);

c - broj suicida metodom m koje su izvršila lica koja nisu starosti x ($c=S_{m,Non-x}$);

d - broj suicida metodom koji nije m ($Non-m$) koje su izvršila lica koja nisu starosti x ($d=S_{Non-m,Non-x}$).

Ukoliko vrednost SIMS-a iznosi 1,00, to znači da se "preferiranje" metoda suicida m od strane lica starih x godina koja su izvršila samoubistvo ne razlikuje od prosečnog "preferiranja" ostalih načina izvršenja samoubistva (posmatranih zbirno, kao celina) od strane lica iste starosti x . Vrednost

SIMS-a veća od 1,00 ($\text{SIMS} > 1,00$) znači da su lica stara x godina koja su izvršila samoubistvo relativno više učestvovala u ukupnom broju suicida metodom m nego u slučaju izvršenja samoubistva nekim od ostalih metoda, posmatranih kao celina, i to srazmerno za onoliko koliko je vrednost indeksa SIMS veća od 1,00. Vrednost SIMS-a manja od 1,00 ($\text{SIMS} < 1,00$) znači da su lica stara x godina koja su izvršila samoubistvo bila relativno manje zastupljena ukoliko bi bio izabran metod m nego u slučaju izbora nekog od ostalih metoda suicida, posmatranih kao celina, i to srazmerno za onoliko koliko je vrednost indeksa SIMS manja od 1,00.

REZULTATI I DISKUSIJA

U savremenoj istoriji Srbije, dvadesetpetogodišnje razdoblje od 1990. do 2014. se izdvaja kao posebno značajno. To je period ratnih konflikata povezanih s raspadom zajedničke federalne države, korenitih političkih i društveno-ekonomskih promena, dubokih ekonomskih kriza i kasnije višegodišnje recesije, velike nezaposlenosti, i rezultirajućeg osiromašenja s kojim su se suočavali najširi slojevi stanovništva. A to su samo neke od najvažnijih promena na makro nivou koje su posredno ili neposredno uticale na mnoge aspekte života stanovnika Srbije.

U jednom takvom turbulentnom razdoblju, istraživanje suicidnog mortaliteta predstavlja poseban izazov, posebno ako se u fokusu ima jedan njegov aspekt kao što je način izvršenja samoubistva. S jedne strane, to je zbog mogućnosti da se kretanje broja i karakteristike samoubistava sagledaju u izuzetnim eksternim uslovima, a s druge strane, zbog realne opasnosti da se donesu ishitreni zaključci o uzrocima ustanovljenih trendova i promena.

U Srbiji su godine između 1990. i 2014. predstavljale period divergentnog kretanja suicidnog mortaliteta (Penev, 2017). Devedesete godine 20. veka su razdoblje intenzivnog povećanja i dostizanja maksimalnog godišnjeg broja samoubistava (1638 u 1992. godini) i najviših stopa samoubistva (20,9 na 100.000 u 1992. i 1997. godini). Međutim, u posmatranom razdoblju počinje i intenzivno opadanje smrtnosti usled samoubistva koje je 2014. rezultiralo najmanjim godišnjim brojem i najnižom stopom stopom suicida (1134 odnosno 15,9 na 100.000), ne samo u posmatranih četvrt veka, već i duže (počev od 1981. godine).

Što se tiče načina izvršenja samoubistva, u razdoblju 1990-2014. su zadržane osnovne strukturne karakteristike koje su bile prisutne još od sredine 20. veka (Penev & Stanković, 2017). Vešanje je kontinuirano vodeći spoljni uzrok smrti usled samoubistva, a manje-više su nastavljeni dotadašnji osnovni trendovi promena u dela sva tri najzastupljenija načina izvršenja samoubistva (vešanje, trovanje, upotreba vatrengog oružja), a koji su stalno učestvovali sa preko četiri petine u ukupnom broju samoubistava.

Pet najčešćih metoda izvršenja samoubistva

Vešanje za većinu evropskih zemalja, predstavlja tipičan "tradicionalan" metod suicida i ujedno najzastupljeniji način izvršenja samoubistva, i u tom pogledu ni Srbija ne predstavlja izuzetak. U razdoblju 1990-2014, vešanje je svake godine bilo najzastupljeniji metod samopovređivanja sa fatalnim ishodom, i to uvek sa preko 50% ukupnog broja suicida (grafikon 1). To važi kako za muško, tako i za žensko stanovništvo (grafikon 2). Ujedno, nastavljeno je smanjivanje razlike po polu u visini procentnog udela vešanja kao najzastupljenijeg metoda suicida.

Trovanje je i u periodu 1990-2014. bio jedan od najzastupljenijih načina izvršenja samoubistva, ali s jasno izraženim smanjenjem, kako broja tako i udela u ukupnom suicidnom mortalitetu stanovništva Srbije. Dok je 1990, taj metod bio drugi po učestalosti (grafikon 1), već od 1991. godine, trovanje je kontinuirano bilo manje zastupljeno od upotrebe vatrengog oružja, i stalno se nalazilo na trećem mestu po učestalosti.

Po polu, trovanje je kao metod mnogo prisutnije kod žena nego kod muškaraca. Kod žena, ono je u posmatranom razdoblju stalno na drugom mestu po učestalosti među metodima izvršenja suicida. Istovremeno, kod muškaraca trovanje je kao spoljni uzrok smrti usled samoubistva na trećem mestu, ali sa više nego trostruko manjim prosečnim godišnjim brojem smrtnih slučajeva od onih neposredno uzrokovanih upotreboru vatrengog oružja. Inače, kod oba pola zabeleženo je smanjenje učešća trovanja u ukupnom broju samoubistava muškog i ženskog stanovništva. Smanjenje je bilo znatno veće kod muškaraca nego kod žena, i to kako absolutno, tako još više relativno (tabela 1, grafikon 2).

Svakako najznačajnije promene u domenu načina izvršenja samoubistva ostvarene u razdoblju 1990-2014. su se odnosile na zastupljenost vatrengog oružja kao spoljnog uzroka smrti usled samoubistva. U Srbiji je **vatreno oružje** u posmatranom periodu bilo ubedljivo na drugom mestu po učestalosti među metodima izvršenja suicida, i to sa prosečnim udelom od 13,2%. Sve učestalija zastupljenost vatrengog oružja kao sredstva izvršenja samoubistva bila je prisutna kod oba pola, a naročito primetna među muškarcima. Kod njih je između 1990. i 2014. godine udeo samoubistava vatrenim oružjem u ukupnom broju suicida iznosio 17,2%, ali s rastućom trendom, naročito tokom 1990-ih, a posebno u prvoj polovini te ratne decenije (grafikon 2). Na primer, ukoliko se izdvoje samo tri karakteristične godine, i to 1990 (poslednja godina pred raspadom SFRJ), 1995 (poslednja ratna godina u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini), i 1999 (godina agresije NATO-a na Srbiju), tada je vrlo uočljivo povećanje broja i udela samoubistava muškaraca izvršenih vatrenim oružjem. Konkretnе vrednosti su sledeće: u 1990. je registrovano 71 samoubistvo (8,4% ukupnog broja samoubistava

muškaraca), u 1995. broj i udeo su bili više nego dvostruko veći (183 samoubistva ili 18,4%), da bi najveće vrednosti bile zabeležene 1999. godine (210 samoubistava i udeo od 19,2%).

Tabela 1. Samoubistva po uzroku smrti (prema prirodi povrede i spoljnem uzroku), po polu. Srbija, 1990-2014. i prve polovine decenijskih razdoblja

Period / pol	Ukupno	Trovanje čvrstim i tečnim supst., trovanje gas.	Vešanje, davljenje, gušenje	Davljenje i potapanje (utapanje)	Vatreno oružje i eksploziv	Skok s visine	Druga i neoznačena sredstva
Svega							
1990-2014	35187	2887	21586	1506	4656	1128	3424
1990-1994	7510	591	4794	349	744	251	781
2000-2004	7165	586	4298	284	953	147	897
2010-2014	6042	503	3826	221	944	246	302
Muško							
1990-2014	24862	1245	15544	704	4278	634	2457
1990-1994	5082	238	3334	163	674	123	550
2000-2004	5128	263	3118	134	890	81	642
2010-2014	4507	238	2903	98	879	158	231
Žensko							
1990-2014	10325	1642	6042	802	378	494	967
1990-1994	2428	353	1460	186	70	128	231
2000-2004	2037	323	1180	150	63	66	255
2010-2014	1535	265	923	123	65	88	71

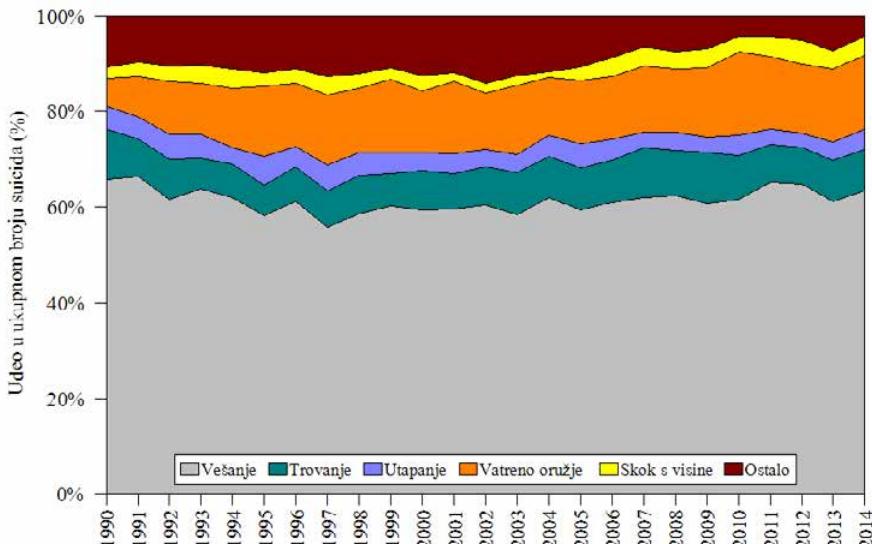
Izvor: Izračunato na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku (RZS) dobijenih na zahtev autora (za period 1990-2001) i podataka objavljenih u publikaciji *Demografska statistika* (odgovarajuće godine, izdanje RZS-a).

Napomena: Prilikom klasifikovanja spoljnih uzroka smrti primenjena je Međunarodna statistička klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema (MKB/ICD). RZS je do 1996. koristio *Devetu reviziju MKB-9* (E-lista spoljnih uzroka smrti), a od 1997. do 2014. *Desetu reviziju MKB-10* (X-lista spoljnih uzroka smrti).

Istovremeno, kod žena je procentni udeo primene vatrenog oružja kao spoljnog uzroka smrti bio znatno manji nego kod muškaraca (prosečno 3,7%). I kod žena je tokom 1990-ih došlo do značajnog povećanje broja i udela samoubistava izvršenih tim metodom (grafikon 2). Tokom 2000-ih zabeleženo je smanjenje koje je rezultiralo znatno nižim i relativno stabilnim udelom u ukupnom broju samoubistava žena. Stoga je među ženama,

u periodu 1990-2014, samoubistvo vatrenim oružjem po učestalosti iza samoubistava izvršenih vešanjem, trovanjem, utapanjem i skokom s visine.

Grafikon 1. Samoubistva po načinu izvršenja. Srbija, 1990-2014.

Izvor: Kao za Tabelu 1.

Što se tiče ostalih načina izvršenja samoubistva, njihovo učešće u ukupnom broju suicida mnogo je manje od spomenuta tri najčešće primenjivana metoda. Iz te grupe se po visini procentnog udela smrtnih slučajeva u ukupnom broju samoubistava izdvajaju **davljenje i utapanje** i **skok s visine**. U periodu 1990-2014. prosečno godišnje učešće ta dva metoda bilo je na približno istom nivou (4,3% i 3,2 %), ali je njihovo kretanje bilo različito.

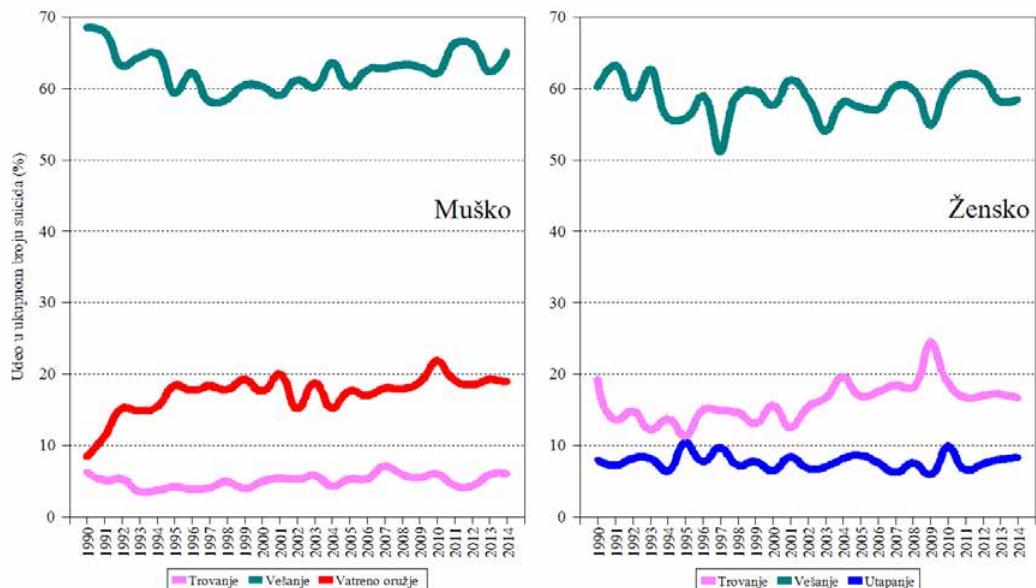
Samoubistva izvršena *davljenjem i utapanjem* su u razdoblju 1990-2014. imala relativno stabilno učešće (od 5,0% do 3,7%, po petogodišnjim periodima). Njihova zastupljenost je smanjivana umerenim intenzitetom. Istovremeno, udeo suicida izvedenih *skokom s visine* je imao jasno rastuću tendenciju. Povećanje je bilo najintenzivnije nakon 2000. godine, kada je udeo samoubistava tim, vrlo letalnim metodom, gotovo udvostručen.

I pored značajnih promena u procentnom učešću pojedinih metoda suicida koje su ostvarene u periodu 1990-2014, u celini posmatrano, tri najzastupljenija načina izvršenja suicida učestvovala su sa 82,8% u ukupnom broju samoubistava. Međutim, u poslednja dva petogodišnja potperioda (2005-2009. i 2010-2014) zabeleženo je naglo povećanje udele

tri najzasupljenija metoda suicida, dostižući maksimalan nivo od 87,3% u 2010-2014.

Grafikon 2. *Tri najčešća načina izvršenja samoubistva. Srbija, 1990-2014, po polu*

Izvor: Kao za Tabelu 1

U tom pogledu, promene po polu su izraženije. Kod muškog stanovništva, udeo umrlih usled primene tri, za njih, najučestalija metoda suicida je primetno povećavan (sa 83,5% u 1990-1994 na 89,2% u 2010-2014), dok je kod žena povećanje bilo umerenije (sa 82,3% u 1990-1994 na 85,4% u 2010-2014). Ipak, može se konstatovati da je u Srbiji tokom čitavog posmatranog perioda postojao jasno definisan tromodalni model suicida prema načinu izvršenja. Takav zaključak posebno važi za muško stanovništvo.¹

Način izvršenja samoubistva po starosti i polu

Podaci vitalne statistike o smrtnosti usled samoubistva ukazuju i na postojanje vrlo naglašene povezanosti spoljnog uzroka smrti usled samoubistva sa starošću i polom umrlog lica. Na izbor metoda svesnog i namernog samopovređivanja koje je rezultiralo fatalnim ishodom,

¹ Još upečatljivija potvrda da se u Srbiji prilikom samoubistva u ogromnoj meri primjenjuje jedan od tri najzastupljenija načina izvršenja može se naći u podatku da je, ukoliko se u računicu ne uključuju tzv. druga i neoznačena sredstva (3424 samoubistva, s udjelom od 9,7%), udeo vešanja, trovanja i vatrenog oružja u periodu 1990-2014. iznosio 91,7%, odnosno da je u svakom petogodišnjem potperiodu iznosio preko 90%.

pored osnovnih činilaca kao što su dostupnost i njegova sociokulturna prihvatljivost, utiču i lični razlozi, i to prvenstveno zdravstveno stanje lica koje je izvršilo samoubistvo, što je s druge strane u vrlo uskoj vezi sa starošću i polom umrlog lica.

Ukoliko se suicidi posmatraju po načinu izvršenja, podaci upućuju na zaključak da je u posmatranom razdoblju redosled po brojnosti umrlih po velikim starosnim grupama isti kao i kod ukupne smrtnosti usled samoubistva. Razlike koje postoje po metodu izvršenja prvenstveno se odnose na procentno učešće pojedinih starosnih grupa. Kod svih metoda izvršenja najveći je ideo umrlih koji su bili stari 60 ili više godina, s tim što je on najveći u slučaju samoubistava izvršenih vešanjem (52,8%) i davljenjem ili utapanjem (53,5%). Stari su najbrojniji i kod ostalih najzastupljenijih metoda suicida, ali njihovo učešće ne prelazi polovinu svih suicida istim metodom. Najmanje učešće starih među licima koja su izvršla samoubistvo u periodu 1990-2014. je među licima koja su sebi oduzela život vatreñim oružjem (34,3%). Inače, u razdoblju 1990-2014. u Srbiji je svako treće lice koje je umrlo usled samoubistva (11.408 od ukupno 35.187 smrtnih slučajeva) bilo staro 60 ili više godina, a kao spoljni uzrok smrti je navedeno vešanje (tabela 2).

Što se tiče lica koja su u vreme suicida bila mlađa od 40 godina, njihovo najveće učešće je izračunato u grupi samoubistava izvršenih skokom s visine i upotrebot vatreñog oružja (33,1% i 32,2%, respektivno). Najmanje učešće umrlih te starosti je u grupi samoubistava izvršenih davljenjem i utapanjem, odnosno vešanjem (14,1% i 15,4%, respektivno).

U Srbiji su se promene u starosnoj strukturi umrlih usled samoubistva u periodu 1990-2014. uglavnom odvijale u smeru povećanja udela umrlih lica starih 60 ili više godina, odnosno smanjivanja udela lica mlađih od 40 godina, ali su promene po pojedinim načinima izvršenja samoubistva imale i drugačiji smer. Ukoliko se posmatraju samo starosne strukture umrlih usled tri najzastupljenija načina izvršenja samoubistva (trovanje, vešanje i upotreba vatreñog oružja), razlike su vrlo naglašene, i to prvenstveno, u pogledu udela starih.

U prve dve decenije posmatranog razdoblja, među licima koja su izvršila samoubistvo trovanjem, udeli starih 60 ili više godina bili su relativno stabilni (oko 42%) svih samoubistava tim metodom). Istovremeno, i u slučaju samoubistva vešanjem, promene udela umrlih starijih od 60 godina bile su umerene (vrednosti su se kretale između 52% i 55%). Najintenzivnije povećanje udela umrlih starih 60 ili više godina ostvareno je primenom vatreñog oružja. Kod tih samoubistava ideo starih kontinuirano je povećavan, i za samo dve decenije je sa 26,6% dostigao 44,5%. Na taj način je razlika u odnosu na prosečno učešće starih smanjena sa 20 na svega 5

procentnih poena (tabela P-1).

Tabela 2. Broj i struktura umrlih usled samoubistva po spoljnem uzroku smrti, po starosti. Srbija, 1990-2014.

Spoljni uzrok smrti*		Ukupno	Do 25	25-39	40-59	60-74	75+	Nepoz.
Ukupno /E950-E959/; /X60-X84/	Broj umrlih	35187	2013	4828	11379	10461	6447	59
	%	100,0	5,7	13,7	32,3	29,7	18,3	0,2
Trovanje čvrstim i tečnim supstancama, trovanje gas.; /E950, E951, E952/; /X60-X69/	Broj umrlih	2887	126	431	1061	857	410	2
	%	100,0	4,4	14,9	36,8	29,7	14,2	0,1
Vešanje, davljenje, gušenje /E953/; /X70/	Broj umrlih	21586	836	2479	6838	6884	4524	25
	%	100,0	3,9	11,5	31,7	31,9	21,0	0,1
Davljenje i potapanje (utapanje) /E954/; /X71/	Broj umrlih	1506	56	156	476	515	291	12
	%	100,0	3,7	10,4	31,6	34,2	19,3	0,8
Vatreno oružje i eksploziv /E955/; /X72-X75/	Broj umrlih	4656	589	912	1552	1044	554	5
	%	100,0	12,7	19,6	33,3	22,4	11,9	0,1
Skok s visine /E957/; /X80/	Broj umrlih	1128	135	238	324	242	184	5
	%	100,0	12,0	21,1	28,7	21,5	16,3	0,4
Druga i neoznačena sredstva /E956, E958, E959/; /X76-X79, X81-X84/	Broj umrlih	3424	271	612	1128	919	484	10
	%	100,0	7,9	17,9	32,9	26,8	14,1	0,3

Izvor: Kao za Tabelu 1.

*MKB-9 (E-lista spoljnih uzroka smrti) za 1990-1996; MKB-10 (X-lista spoljnih uzroka smrti) za 1997-2014.

Još naglašenija diferenciranost po metodima suicida prisutna je u pogledu udela umrlih lica mlađih od 40 godina (tabela P-1). Kod samoubistva trovanjem udeo te starosne grupe je bezmalo kontinuirano opadao, i to relativno vrlo intenzivno (za samo petnaest godina, između 1995-1999. i 2010-2014, udeo je sveden sa 24,0% na 13,1%). Istovremeno, kod samoubistva vešanjem udeo lica mlađih od 40 godina bio je relativno stabilan (oko 15%). U petogodišnjim periodima između 1990. i 1999. iznosio je neznatno iznad 16%, a u naredna tri potperioda bio je na nivou koji je neznatno ispod 15%. Tako male promene su u skladu i s promenama koje su kod samoubistva tim metodom zabeležene prilikom sagledavanja udela umrlih starosti 60 ili više godina. Kao što je već napomenuto, najveće promene u pogledu starosne strukture umrlih usled samoubistva, ovog puta s obzirom na učešće umrlih lica mlađih od 40 godina ostvarene su kod samoubistava vatrenim oružjem. Početkom posmatranog perioda (1990-1994), lica mlađa od 40 godina učestvovala su sa 44,2% u ukupnom broju samoubistava vatrenim oružjem, i tako predstavljala veliku starosnu grupu s ubedljivo najvećim udelom umrlih usled samoubistva vatrenim oružjem. To je period kada je oružje bilo mnogo dostupnije, posebno mladima, i ne

samo onima koji su direktno učestvovali u ratnim događajima. Nakon prve polovine ratnih 1990-ih godina, udeo te starosne grupe u ukupnom broju samoubistava vatrenim oružjem kontinuirano opada, i to vrlo intenzivno tokom 2000-ih, a prvenstveno od 2010. godine, dostižući primetno najniži nivo (17,6%) koji je registrovan u razdoblju 1990-2014. Tako je za manje od dve decenije u ukupnom broju samoubistava vatrenim oružjem udeo mlađih od 40 godina više nego prepolovljen. S druge strane, znatno povećanje primene vatrenog oružja kod stanovništva starijeg uzrasta (60 ili više godina), a posebno lica starih 75 ili više godina delimično može da se objasni i povećanjem broja vatrenog oružja u domaćinstvima, što je bilo naročito prisutno tokom 1990-ih, i njegove lakše dostupnosti svim članovima domaćinstva.

Polna ili, u ovom slučaju mnogo pravilnije rečeno, rodna diferenciranost vrlo je naglašena i u pogledu starosne strukture samoubistava posmatrane po spoljnom uzroku smrti. S obzirom da su i kod većine najzastupljenijih metoda suicida muškarci znatno brojniji od žena, očekivano bi bilo i da se starosna struktura muškaraca, posmatrano po spoljnim uzrocima smrti, bitnije ne razlikuje od već analizirane strukture umrlih po starosti posmatranih zbirno za oba pola. Takva pretpostavka je potvrđena i za starosnu strukturu umrlih muškaraca usled većine najzastupljenijih načina izvršenja samoubistva (tabela 3).

Nalazi do kojih se došlo u pogledu starosne strukture ukupnog broja umrlih (zbirno za oba pola) usled vešanja i primene vatrenog oružja uglavnom važe i za umrle muškarce. Takva konstatacija se pre svega odnosi na smer promena udela umrlih iz pojedinih velikih starosnih grupa, kao i na konkretna razdoblja kada su dostignute maksimalne i minimalne vrednosti udela pojedinih starosti u ukupnom broju umrlih usled određenog metoda izvršenja samoubistva. Razlike, i to ne previše naglašene, tiču se jedino konkretnih procentnih udela.

Kod žena su znatno izraženije razlike u odnosu na starosnu strukturu ukupnog broja umrlih usled samoubistva. Među ženama je udeo starih 60 ili više godina mnogo veći nego kod muškaraca – iznosi gotovo 50% ili preko tog procentog učešća. Jedini izuzetak je starosna struktura žena umrlih usled upotrebe vatrenog oružja. Kod tog načina suicida veoma je visoko učešće žena mlađeg uzrasta (do 40 godina). Udeo te starosne grupe žena prosečno je za 1990-2014. iznosio čak 56%, dok je udeo žena starih 60 ili više godina bio gotovo tri i po puta manji (16%). Međutim, smer promena starosnog modela smrtnosti žena usled primene vatrenog oružja bio je identičan kao kod muškaraca – kod mlađih je opadalo učešće, a kod starih je uglavnom povećavano (tabela P-2). Ipak, prilikom takvih analiza mora da se vodi računa da se radi o relativno malom broju slučajeva, što lako može da rezultira velikim fluktuacijama.

Tabela 3. Samoubistva muškaraca i žena po spoljnom uzroku smrti, po starosti (u%). Srbija, 1990-2014.

Spoljni uzrok smrti (MKB-9 i MKB-10)	Ukupno	Do 25	25-39	40-59	60-74	75+	Nepoz.	Prosečna starost
Muško								
Ukupno	100,0	6,3	14,9	33,4	28,2	17,1	0,2	56,0
Trovanje čvrstim i tečnim supstancama, trovanje gasovima	100,0	5,1	18,9	35,4	26,3	14,1	0,2	55,4
Vešanje, davljenje, gušenje	100,0	4,4	12,8	33,4	30,1	19,2	0,1	58,1
Davljenje i potapanje (utapanje)	100,0	6,1	12,5	33,5	30,5	16,3	1,0	58,6
Vatreno oružje i eksploziv	100,0	11,4	18,8	33,8	23,4	12,5	0,1	51,7
Skok s visine	100,0	12,3	22,4	27,0	22,1	15,9	0,3	51,8
Druga i neoznačena sredstva	100,0	8,3	18,5	33,2	25,7	14,0	0,3	53,2
Žensko								
Ukupno	100,0	4,4	10,9	29,8	33,5	21,3	0,1	58,5
Trovanje čvrstim i tečnim supstancama, trovanje gasovima	100,0	3,8	11,9	37,8	32,2	14,3	0,0	57,2
Vešanje, davljenje, gušenje	100,0	2,5	8,2	27,3	36,4	25,6	0,1	61,4
Davljenje i potapanje (utapanje)	100,0	1,6	8,5	29,9	37,4	21,9	0,6	61,9
Vatreno oružje i eksploziv	100,0	27,0	28,6	28,3	11,4	4,8	0,0	38,0
Skok s visine	100,0	11,5	19,4	31,0	20,6	16,8	0,6	51,4
Druga i neoznačena sredstva	100,0	6,8	16,2	32,3	29,8	14,6	0,3	55,0

Izvor: Kao za Tabelu 1.

Detaljnije sagledavanje povezanosti starosti umrlog lica i metoda izvršenja samoubistva može se dobiti posmatranjem distribucije umrlih po pojedinim spoljnim uzrocima smrti i to za svaku starosnu grupu posebno (tabela 4). S obzirom na starost lica koje je izvršilo samoubistvo, vešanje je najzastupljeniji metod suicida među svim starosnim grupama, za oba pola, i u svakom petogodišnjem razdoblju.

Ako se posmatra ceo period 1990-2014, tada je vešanje najzastupljeniji metod izvršenja suicida, i to za svaku od izabranih starosnih grupa. Najmanja zastupljenost tog načina izvršenja samoubistva je kod umrlih najmlađeg uzrasta, tj. lica mlađih od starih o 25 godina (41,5%). Njegova dominantnost kao suicidnog metoda kontinuirano se povećava sa starošću, dostižući maksimalan "većinski" udeo među umrlima starim 75 ili više godina (70,2% svih samoubistava koja su izvršila lica te starosti). Promene u zastupljenosti vešanja su se kod mlađih starosnih grupa (do 40 godina)

odvijale ka povećanju udela tog suicidnog metoda u ukupnom broju samoubistava lica istih starosnih grupa, i to intenzivnije kod mlađih (do 25 godina), nego kod starijih (25-39). Kod ostale tri velike starosne grupe (40-59, 60-74 i 75+) promene su bile znatno umerenije i generalno bi mogle da se ocene kao opadajuće. Apsolutno najveće smanjenje bilo je ostvareno kod umrlih starosti 75 ili više godina (tabela P-3).

Tabela 4. Umrli usled samoubistva po starosnim grupama - distribucija po spoljnom uzroku smrti (u%) Srbija. 1990-2014.

Spoljni uzrok smrti*	Ukupno	Do 25	25-39	40-59	60-74	75+
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Trovanje čvrstim i tečnim supstancama, trovanje gasovima	8,2	6,3	8,9	9,3	8,2	6,4
Vešanje, davljenje, gušenje	61,3	41,5	51,3	60,1	65,8	70,2
Davljenje i potapanje (utapanje)	4,3	2,8	3,2	4,2	4,9	4,5
Vatreno oružje i eksploziv	13,2	29,3	18,9	13,6	10,0	8,6
Skok s visine	3,2	6,7	4,9	2,8	2,3	2,9
Druga i neoznačena sredstva	9,7	13,5	12,7	9,9	8,8	7,5

Izvor: Kao za Tabelu 1.

Primena vatrengog oružja je po zastupljenosti drugi po redu način izvršenja samoubistva, i to je, ukoliko se posmatra celokupno razdoblje 1990-2014, slučaj kod svih starosnih grupa. Što se tiče procentnih udela po starosnim grupama, njihov redosled je inverzan onom koji je zabeležen u slučaju vešanja. Relativno učešće primene vatrengog oružja kao spoljnog uzroka smrti usled samoubistva najveće je kod najmlađih (29,3%), zatim je vrlo naglašeno njegovo opadanje sa starošću umrlih, dostižući minimum kod starih 75 ili više godina (8,6%). I u slučaju tog načina izvršenja samoubistva dinamika promena se razlikovala po starosnim grupama (tabela P-3). Kod najmlađih je učešće suicida usled primene vatrengog oružja bilo najveće u drugoj polovini 1990-ih (34,2%). Od tada je ono stalno opadajuće dostižući "svega" 19,8% u poslednjem razdoblju (2010-2014). Kod starijih starosnih grupa (preko 40 godina) ideo samoubistava usled primene vatrengog oružja stalno je rastući, a najintenzivnije povećanje, i relativno i apsolutno, ostvareno je kod najstarijih (75+). U toj starosnoj grupi je procentno učešće suicida usled primene vatrengog oružja više nego učetvorostručeno (sa 3,2% na 13,2%).

Razlike u procentnim udelima ostalih manje zastupljenih načina izvršenja suicida posmatranih po izabranim velikim starosnim grupama, nisu naglašene, ni apsolutno ni relativno, a promene su bile vrlo

neujednačene i odvijale su se u oba smjera, ka povećanju i ka smanjenju. Jedan od osnovnih razloga čestih fluktuacija treba tražiti u relativno malom broju smrtnih slučajeva, posebno kod mlađeg stanovništva. U celokupnom posmatranom periodu 1990-2014. je, na primer, bilo zabeleženo ukupno 1506 samoubistava davljenjem (prosečno 60 godišnje), i 1128 suicida skokom s visine (45 godišnje). U pojedinim petogodišnjim periodima prosečan godišnji broj suicida izvršenih jednim od ta dva metoda bio je još manji (i ispod 30).

Relativna zastupljenost najčešće primenjivanih metoda suicida po starosti i po polu

Prethodna analiza je pokazala naglašenu diferenciranost primene određenog načina izvršenja samoubistva s obzirom na starost ili pol umrlog lica. U ovom delu rada su razmere razlika u relativnoj zastupljenosti najčešće korišćenih metoda suicida po starosti utvrđene na osnovu ranije objašnjelog pokazatelja koji smo nazvali *starosni indeks metoda suicida* (SIMS). Vrednosti tog indikatora su izračunate posebno za svaku od pet izabranih velikih starosnih grupa i to za oba pola. Posmatrano je razdoblje 1990-2014. kao celina, a dinamika promena preko vrednosti za svako petogodišnje razdoblje².

Izračunate vrednosti SIMS-a za tri metoda suicida koja su u Srbiji bila najzastupljenija u razdoblju 1990-2014., ukazuju na velike razlike u "preferiranju" pojedinih metoda u zavisnosti od starosti, ali i pola lica koja su izvršila samoubistvo (tabela 5, grafikon 3).

Kod trovanja kao načina izvršenja samoubistva je relativno mala zastupljenost lica mlađih od 25 godina, i to za oba pola. Razlika za period 1990-2014. iznosi oko 25%, s tim što je ona neznatno manja ukoliko se umrli posmatraju po polu (oko 20% za muškarce i oko 15% za žene). Gotovo isti zaključak važi i za starosnu grupu 75+, ali samo za muškarce ili oba pola zajedno, dok je kod žena trovanje relativno još manje zastupljeno kao spoljni uzrok smrti osoba starih 75 ili više godina. Međutim, za sredovečno stanovništvo izračunate vrednosti SIMS-a su veće od 1,00, ali njihova relativna zastupljenost ne odstupa bitnije u slučaju primene ostalih načina izvršenja samoubistva (za 10 do 15%).

---

² Radi lakšeg praćenja dobijenih rezultata ovom prilikom se ponovo navodi da vrednost SIMS-a od 1,00 znači da se "preferiranje" metoda suicida m od strane lica starih x godina ne razlikuje od prosečnog "preferiranja" svih ostalih načina izvršenja samoubistva posmatranih zbirno, kao celina, od strane lica iste starosti x . Vrednost SIMS-a veća od te tzv. centralne vrednosti (1,00) znači da su lica stara x godina koja su izvršila samoubistvo metodom m više "preferirala" metod m nego sve ostale metode (posmatranih kao celina), a vrednost SIMS-a manja od 1,00 znači da su lica iste starosti manje "preferirala" metod m od ostalih metoda suicida, takođe posmatranih kao celina.

Tabela 5. Starosni indeks metoda suicida (SIMS) najzastupljenijih načina izvršenja samoubistva, po velikim starosnim grupama i po polu. Srbija, 1990-2014.

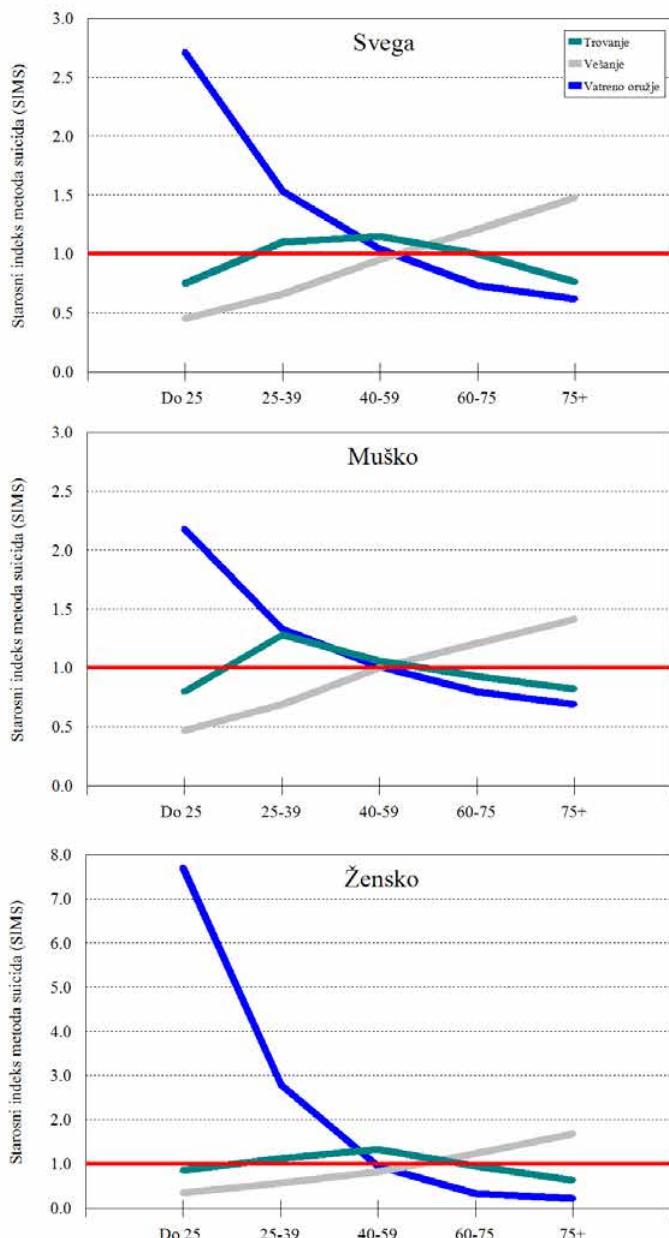
Spoljni uzrok smrti (MKB-9 i MKB-10)	Pol	Starost				
		Do 25	25-39	40-59	60-74	75+
Trovanje čvrstim i tečnim supstancama, trovanje gasovima	Sv.	0,75	1,10	1,15	1,00	0,76
	M.	0,80	1,28	1,06	0,93	0,82
	Ž.	0,86	1,12	1,33	0,95	0,63
Vešanje, davljene, gušenje	Sv.	0,45	0,66	0,95	1,21	1,48
	M.	0,47	0,69	1,00	1,21	1,41
	Ž.	0,35	0,56	0,82	1,23	1,68
Vatreno oružje i eksploziv	Sv.	2,71	1,53	1,04	0,73	0,62
	M.	2,18	1,33	1,01	0,80	0,69
	Ž.	7,71	2,80	0,95	0,33	0,22

Izvor: Kao za Tabelu 1.

Kod vešanja kao metoda izvršenja samoubistva su razlike u relativnoj zastupljenosti pojedinih starosnih grupa mnogo izraženije i naglašeno rastuće sa povećanjem starosti. Za mlade i mlađe sredovečne, a posebno za prve, svojstveno je potprosečno "preferiranje" ($SIMS < 1,00$), sa dvostruko nižom odnosno za trećinu nižom vrednošću SIMS-a od centralne vrednosti (tabela 5, grafikon 3). Za starije sredovečno vrednost SIMS-a je oko jedinice, dok je kod starih (60-74 i 75+) ona za petinu odnosno za oko 50% veća od centralne vrednosti. I po polu posmatrano, relacije su gotovo istovetne za sve velike starosne grupe, s tim što su odstupanja od centralne vrednosti veća kod žena nego kod muškaraca.

Starosni model "preferencije" primene vatrenog oružja kao metoda suicida drugaćiji je u odnosu na onaj koji je ustanovljen u slučaju trovanja, a posebno u poređenju sa starosnim modelom relativne zastupljenosti vešanja (gotovo inverzan). Izračunate vrednosti SIMS-a koje se odnose na primenu vatrenog oružja kao osnovnog uzroka smrti usled samoubistva ukazuju da je "preferiranje" tog metoda izrazito senzitivno na uzrast umrlih lica, i opadajuće sa starošću. Naime, vrednosti SIMS-a su za taj metod izrazito visoke kod mladog i mlađeg sredovečnog stanovništva. One su u periodu 1990-2014. za te dve starosti iznosile 2,71 i 1,53, respektivno. Vrednost SIMS-a za vatreno oružje je kod umrlih lica starijeg sredovečnog uzrasta neznatno veća od 1,00 (kao u slučaju vešanja). S druge strane, one su za stare (60-74 i 75+) bile ispod 1,00 i to sa sličnom apsolutnom razlikom kao u slučaju istih starosnih grupa za vešanje, ali na suprotnoj strani od centralne vrednosti (0,73 i 0,62 prema 1,21 i 1,48).

Grafikon 3. Starosni indeks metoda suicida (SIMS) za tri najzastupljenija načina izvršenja samoubistva, po velikim starosnim grupama i po polu. Srbija, 1990-2014.

Što se tiče dinamičkog aspekta, tj. kretanja koja su se odvijala tokom posmatranog razdoblja 1990-2014, dobijene vrednosti SIMS-a po petogodišnjim potperiodima ukazuju da su promene uglavnom vodile ka smanjenju odstupanja od centralne vrednosti (grafikoni 4 i 5). To upućuje na zaključak o prisustvu ujednačavanja relativne zastupljenosti lica istih starosnih grupa prilikom samoubistva nekim od tri najčešće primenjivana načina izvršenja. Ta konstatacija se prvenstveno odnosi na starosne modelе “preferencije” vešanja, i primene vatrenog oružja kao metoda suicida.

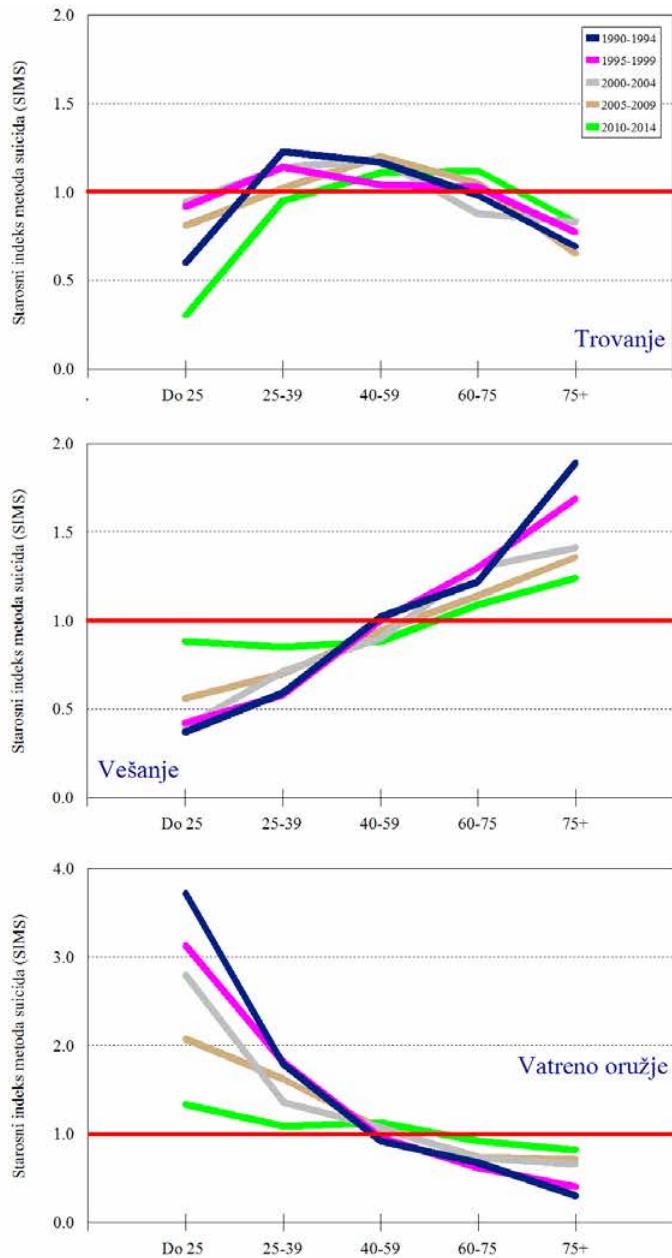
U slučaju vatrenog oružja to naročito važi za mlado i mlađe sredovečno stanovništvo. Tako je, na primer, vrednost SIMS-a za lica mlađa od 25 godina u 1990-1994. iznosila 3,72, da bi u 2010-2014. ona bila svedena na 1,33. Za lica stara 25-39 vrednost tog pokazatelja je smanjena sa 1,79 na 1,09. To konkretno znači da su u prvoj polovini 1990-ih lice mlađa od 25 godina imala za gotovo četiri puta veće učešće u ukupnom broju samoubistava vatrenim oružjem, nego što je bio njihov ideo u ukupnom broju samoubistava nekim drugim metodom, dok je početkom 2010-ih, taj ideo bio samo za trećinu veći. Kod mlađeg sredovečnog stanovništva, razlika u relativnoj zastupljenosti je smanjena sa blizu 80% na manje od 10% (grafikon 5).

Smanjenje razlika u “preferenciji” najčešće primenjivanih načina izvršenja samoubistva je prisutno kod oba pola, i to uglavnom kod svih starosnih grupa (grafikon 4). Takav zaključak se pre svega tiče muškaraca, dok su kod žena primetnije fluktuacije koje se u velikoj meri mogu objasniti i višestruko manjim brojem samoubistava.

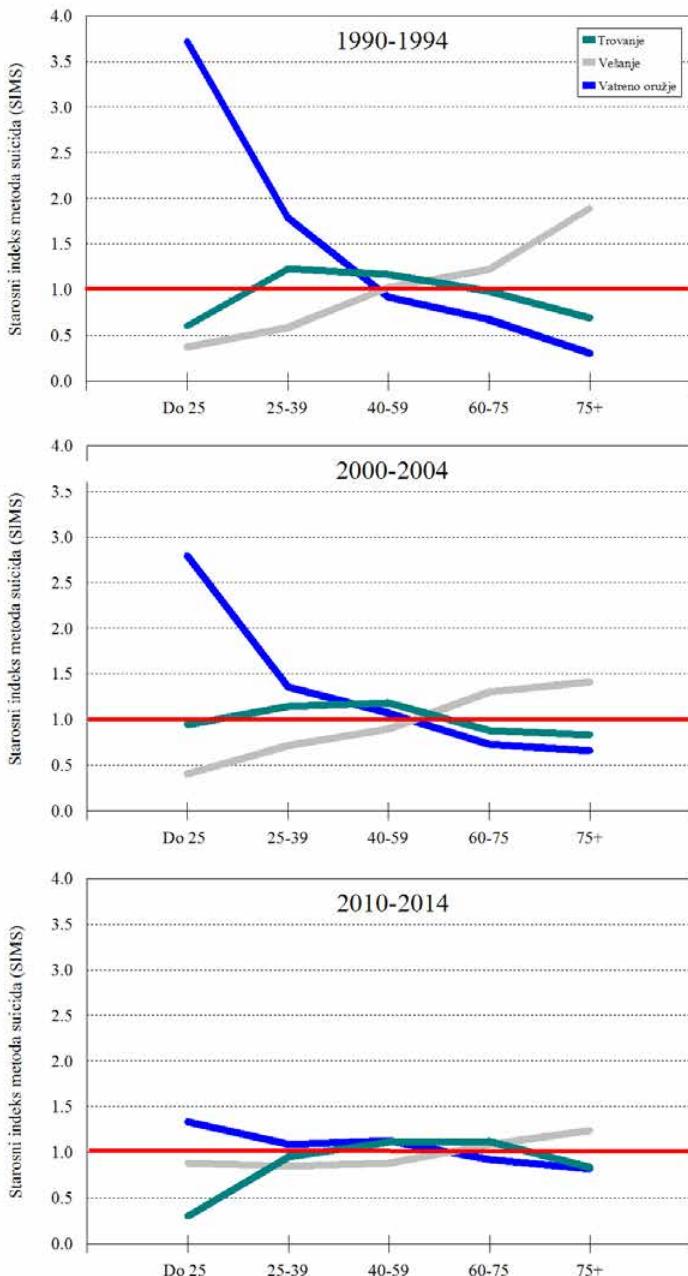
I pored promena u pogledu relativne zastupljenosti pojedinih starosti u ukupnoj smrtnosti usled samoubistva istim metodom, one su bile takve da uglavnom nije dolazilo do promena tipa “preferencije”. Od ukupno 75 izračunatih vrednosti SIMS-a (tri metoda suicida, pet starosnih grupa, pet petogodišnjih razdoblja), u samo 6 slučajeva se desilo da sve vrednosti SIMS-a u svih 5 petogodišnjih razdoblja nisu na “istoj strani” od centralne vrednosti (stalno veća ili stalno manja preferencija pojedinog metoda od strane lica iste starosti).

Ako se porede vrednosti SIMS-a s početka i s kraja razdoblja 1990-2014. one su za sva tri metoda, kod svih starosnih grupa, osim kod starih 60-74 godine, bile manje udaljene od “centralne” vrednosti (1,00). Posebno je indikativno da promene vrednosti SIMS-a nisu bila istosmerne, već da su bile naročito intenzivne u prvoj polovini posmatranog razdoblja (tokom 1990-ih i početkom prve decenije 21. veka), da bi u drugoj polovini uglavnom bila prisutna suprotna, ali ipak manje intenzivna kretanja (grafikon 4).

Grafikon 4. Starosni indeks metoda suicida (SIMS) za tri najzastupljenija načina izvršenja samoubistva, po velikim starosnim grupama. Srbija, 1990-2014, po petogodišnjim periodima.

Grafikon 5. Starosni indeks tri najzastupljenija suicidna metoda (SIMS), po velikim starosnim grupama. Srbija, 1990-1994, 2000-2004. i 2010-2014.

ZAKLJUČAK

Samoubistvo spada u grupu uzroka smrti na koje je moguće relativno uspešno delovati i poslednjih decenija širom sveta je prepoznato kao važan zdravstveni problem, na koji prevencija ima delotvoran uticaj. Definisane su najvažnije oblasti prevencije: edukacija i unapređenje svesti javnosti i stručnog osoblja o samoubistvu, unapređenje skrining metoda za identifikovanje osoba pod rizikom i njihovo upućivanje na tretman, odgovorno predstavljanje samoubistva u medijima, kao i ograničenje pristupa letalnim sredstvima (HHS, 2001; Mann et al., 2005). U svim preventivnim programima značajna pažnja posvećuje se ograničenju pristupa sredstvima za izvršenje samoubistva. Njihova laka dostupnost, a naročito onih koja su visoko letalna, spada u značajne sredinske faktore rizika za samoubistvo. Sa druge strane, njihova ograničena dostupnost predstavlja važan faktor zaštite koji smanjuje verovatnoću da se samoubistvo dogodi. To se može postići na različite načine. Prvo, ograničavanjem fizičkog pristupa, na primer držanjem vatrene oružja pod ključem, ili postavljanjem zaštitnih barijera na mostovima i mestima čestih samoubistava skokom sa visine i vešanjem. Zatim, prepisivanjem manjih količina barbiturata i antidepresiva, kao i smanjivanjem pakovanja salicilata i paracetamola, što smanjuje suicide nastale uzimanjem prekomernih doza ovih lekova. Takođe, smanjivanjem letalnosti ili toksičnosti određenih metoda, na primer snižavanjem prisustva ugljen monoksida u izduvnim gasovima motornih vozila, smanjenjem toksičnosti pesticida u seoskim sredinama i drugo. Smanjena dostupnost nekog sredstva za izvršenje samoubistva naročito je delotvorna u situaciji kada je taj metod popularan, visoko letalan, široko dostupan, i ne zamenjuje se lako nekim drugim. Važno je i ograničavanje informacija koje neki metod čine privlačnim ili upadljivim, najčešće putem izveštavanja u medijima. Takođe, činjenica da su suicidne krize i akutni rizik od samoubistva često kratkotrajni, i uglavnom praćeni ambivalencijom ili impulsivnošću, ukazuje da mnoge osobe kojima je uskraćen pristup određenom sredstvu neće odložiti planove za kasnije ili tražiti druge metode. Alternativnim metodima se manje pribegava kada je smanjenje dostupnosti sredstava za izvršenje samoubistva praćeno psihosocijalnim preventivnim akcijama. Preventivni potencijal je veći kada se ne radi samo na fizičkim ograničenjima dostupnosti, već i na kognitivnom aspektu problema, odnosno znanjima i informacijama (Cantor & Baume, 1998; Denning et al., 2000; Daigle, 2005; Florentine & Crane, 2010; Sarchiapone et al., 2011; Barber & Miller, 2014).

Sagledavanje karakteristika metoda za izvršenje samoubistva korišćenih u određenoj sredini predstavlja neophodan početni korak ka definisanju i sprovođenju preventivnih akcija. Analiza metoda samoubistva korišćenih u Srbiji pružila je nekoliko najznačajnijih uvida. Kada je reč o najčešće korišćenim metodima, Srbija se ne razlikuje od većine evropskih zemalja.

Vešanje je stalno vodeći metod samoubistva, svake godine je najzastupljenije, i to uvek sa preko 50% ukupnog broju smrtnih slučajeva. To važi za muškarce i za žene. Takođe, nastavljeno je smanjivanje razlike po polu prema visini učešća vešanja kao najprimenjivijeg metoda.

Trovanje je u periodu 1990-2014. bio jedan od vodećih načina izvršenja samoubistva, ali s jasno izraženim smanjenjem, i broja i udela u suicidnom mortalitetu stanovništva Srbije. U 1990, taj metod bio je drugi po učestalosti, da bi već 1991. godine, trovanje kontinuirano bilo manje zastupljeno od upotrebe vatrenog oružja, i stalno se nalazilo na trećem mestu. Posmatrano po polu, trovanje kao metod mnogo je raširenije kod žena i u celom razdoblju stalno je na drugom mestu po učestalosti. Kod muškaraca, trovanje kao način izvršenja je na trećem mestu, ali sa više nego trostruko manjim prosečnim godišnjim brojem smrtnih slučajeva od onih zbog upotrebe vatrenog oružja. Kod oba pola utvrđeno je smanjenje udela trovanja u ukupnom broju samoubistava, ali je ono bilo znatno veće kod muškaraca nego kod žena, i to kako apsolutno, tako i relativno.

Najznačajnije promene koje su utvrđene za razdoblje 1990-2014. odnosile su se na zastupljenost vatrenog oružja kao spoljnog uzroka smrti usled samoubistva. U Srbiji je vatreno oružje u tom periodu bilo na drugom mestu po učestalosti među metodima izvršenja suicida, sa udelom od 13,2%. Sve veća zastupljenost primene vatrenog oružja kao metoda samoubistva bila je prisutna kod oba pola, a naročito izražena među muškarcima. Kod njih je između 1990. i 2014. godine udeo samoubistava vatrenim oružjem iznosio 17,2%. Trend je rastući, naročito tokom 1990-ih, a posebno u prvoj polovini te decenije. Kod žena je udeo vatrenog oružja kao spoljnog uzroka smrti bio znatno manji nego kod muškaraca (prosečno 3,7%). I kod njih je tokom 1990-ih došlo do naglog povećanja broja i udelu samoubistava izvršenih tim metodom. Utvrđeno je da je tokom 2000-ih došlo do primetne promene koja se manifestovala znatno nižim i relativno stabilnim udelom u ukupnom broju samoubistava žena. Stoga se u celokupnom periodu 1990-2014. samoubistvo vatrenim oružjem kod žena po učestalosti nalazi iza samoubistava izvršenih vešanjem, trovanjem, utapanjem i skokom s visine.

Rezultati prikazani u radu potvrđuju da dostupnost nekog metoda značajno utiče na njegovo korišćenje. Veće korišćenje vatrenog oružja kao metoda samoubistva u periodu 1990-1999. poklapa se sa većom dostupnošću oružja u vreme kriza i ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Veća prisutnost vatrenog oružja u domaćinstvima u tom periodu, kao i njegova veća sociokulturna prihvatljivost uslovila je i njegovo kasnije veće korišćenje i među grupama stanovništva (stari) koje mu uobičajeno ne daju prednost prilikom izbora.

Saznanja o najraširenijim metodima samoubistva u Srbiji, do kojih se došlo u ovom radu, mogu da se koriste pri definisanju mera i akcija namenjenih prevenciji. Ograničavanje dostupnosti vatrenog oružja i primena strogih pravila vezanih za njegovo posedovanje i korišćenje, praćeno edukativnim akcijama o rizicima, namenjenim širokoj javnosti, ima značajan preventivni potencijal. To važi i za definisanje mera ograničenja koja bi smanjila mogućnost da osobe sa suicidalnim ponašanjem koriste lekove prilikom ostvarivanja namera o samoubistvu. Mogućnosti za smanjenje dostupnosti metoda vešanja, kao najzastupljenijeg načina izvršenja, su najmanje. Njegova socijalna prihvatljivost i laka dostupnost čine da se teško može kontrolisati. To dodatno povećava važnost ostalih preventivnih mera, namenjenih identifikovanju osoba pod suicidalnim rizikom, njihovim upućivanjem na tretman, kao i unapređenje svesti i znanja široke javnosti za prepoznavanje rizika i smanjenje stigme vezane za traženje pomoći u vezi sa mentalnim bolestima i suicidalnim ponašnjima.

Smanjenje dostupnosti najčešće korišćenih metoda, fizičke i sociokултурне prihvatljivosti, ima poseban značaj za vulnerable grupe. U Srbiji je, kao i u ostalim zemljama zapadnog kulturnog kruga, naglašen rizik od samoubistva među muškarcima, kao i među starima, a posebno vulnerabilnu grupu čine mladi. Kako za mlade i muškarce, čiji su suicidalni pokušaji često praćeni impulsivnošću i ambivalencijom, tako i za stare, koji, pak, obično prave detaljnije planove i odlučniji su da sprovedu nameru o samoubistvu.

Autori duguju posebnu zahvalnost gospodri *Gordani Bjelobrk*, načelnici Odseka za demografiju Republičkog zavoda za statistiku, i njenim saradnicama. Ovaj rad ne bi mogao biti napisan bez njihove pomoći i predusretljivosti.

Rad predstavlja deo projekta *Istraživanje demografskih fenomena u funkciji javnih politika u Srbiji* (evidencijski broj: 47006) koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

LITERATURA

- Ajdacic-Gross, V., Weiss, M. G., Ring, M., Hepp, U., Bopp, M., Gutzwiller, F. & Russler, W. (2008). Methods of suicide: international suicide patterns derived from the WHO mortality database. *Bulletin of the World Health Organization*, 86, 726–732.
- Barber, C. W. & Miller, M. J. (2014). Reducing a Suicidal Person's Access to Lethal Means of Suicide. A Research Agenda. *American Journal of Preventive Medicine*, 47, 3S2, S264–S272. DOI: 10.1016/j.amepre.2014.05.028
- BUSPH (2016). *Risk Ratios and Rate Ratios (Relative Risk)*. Boston University School of Public Health, Boston, MA. http://sphweb.bumc.bu.edu/otlt/MPH-Modules/EP/EP713_Association/EP713_Association3.html
- Cantor, C. & Baume P. (1998). Access to methods of suicide: what impact? *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 32, 8-14.
- Cantor, C. H. (2002). Suicide in the Western World. In: Hawton, K. & van Heeringen, K. (eds.), *Handbook of The International Suicide and Attempted Suicide*. John Wiley & Sons, Ltd., 9-28.
- Cibis, A., Mergl, R., Bramesfeld, A., Althaus, D., Niklewski, G., Schmidtke, A. & Hegerl, U. (2012). Preference of lethal methods is not the only cause for higher suicide rates in males, *Journal of Affective Disorders*, 136, 9–16. DOI: 10.1016/j.jad.2011.08.032
- Daigle, M. S. (2005). Suicide prevention through means restriction: assessing the risk of substitution. A critical review and synthesis. *Accident Analysis and Prevention*, 37, 625–632. DOI: 10.1016/j.aap.2005.03.004
- Denning, D. G., Conwell, Y., King, D. & Cox, C. (2000). Method choice, intent, and gender in completed suicide. *Suicide Life-Threatening Behavior*, 30(3) 282-288.
- Elnour, A. A. & Harrison, J. (2008). Lethality of suicide methods. *Injury Prevention*, 14(1) 39-45. DOI: 10.1136/ip.2007.016246
- Florentine, J. B. & Crane, C. (2010). Suicide prevention by limiting access to methods: A review of theory and practice. *Social Science & Medicine*, 70, 1626–1632. DOI: 10.1016/j.socscimed.2010.01.029
- Hawton, K. (2005). Restriction of access to methods of suicide as a means of suicide prevention. In: Hawton, K. (ed.) *Prevention and treatment of suicidal behavior: from science to practice*, Oxford: Oxford University Press.
- Hawton, K. & van Heeringen, K., eds. (2002). *The International Handbook of Suicide and Attempted Suicide*. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd.
- HHS (2001). *National Strategy for Suicide Prevention-Goals and Objectives for Action* U.S. Washington, D.C.: Department of Health and Human Services.
- Kölvcs, K., McDonough, M., Crompton, D. & de Leo, D. (2017). Choice of a suicide method: Trends and characteristics, *Psychiatry Research* 260, 67–74. DOI: 10.1016/j.psychres.2017.11.035
- Lim, M., Lee, S. U. & Park, J. I. (2014). Difference in suicide methods used between suicide attempters and suicide completers. *International Journal of Mental Health Systems*, 8 (1) 54. DOI: 10.1186/1752-4458-8-54

- Mann, J.J., Apter, A., Bertolote, J. , Beutrais,A.,Currier, D., Haas, A.,Hegerl, U., Lonnqvist, J., Malone, K., Marusic, A.,Mehlum,L.,Patton, G., Phillips, M., Rutz.W., Rihmer, Z., Schmidtke, A., Shaffer, D., Silverman, M., Takahashi, Y., Varnik, A.,Wasserman, D., Yip, P. & Hendin, H. (2005). Suicide prevention strategies - A Systematic Review, *JAMA*, 294, 16, 2064-2074. DOI: 10.1001/jama.294.16.2064
- McHugh, M. L. (2009). The odds ratio: calculation, usage, and interpretation. *Biochémia Medica*, 19, 2, 120-126. DOI: 10.11613/BM.2009.011
- Mergl, R., Koburger, N., Heinrichs, K.,Székely, A., Tóth, MD., Coyne, J., Quintão, S., Arensman, E., Coffey, C. Maxwell, M., Värnik, A., van Audenhove, C., McDaid, D., Sarchiapone, M., Schmidtke, A., Genz, A., Gusmão, R. & Hegerl, U. (2015). What Are Reasons for the Large Gender Differences in the Lethality of Suicidal Acts? An Epidemiological Analysis in Four European Countries. *PLoS One*. 2015 Jul 6;10(7):e0129062. DOI: 10.1371/journal.pone.0129062. eCollection 2015.
- Penev, G. (2017). Samoubistva u Srbiji: sve malobrojnija uz znatne mogućnosti daljeg smanjenja. *Okrugli sto: Poruke demografa kreatorima javnih politika. Knjiga sažetaka*. Beograd: Institut društvenih nauka, 47-51.
- Penev, G. & Stanković, B. (2017). Suicides in Serbia during and after the time of conflicts and in the transition period of the early 21st century.In: Janeska, V. & Lozanoska, A. (eds.) *La population des Balkans à l'aube du XXIe siècle / The population of the Balkans at the dawn of the 21st century*. Skopje: Institut économique – Skopje Université Saints-Cyrille-et-Méthode de Skopje / Institute of Economics – Skopje Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 141-163.
- Pray, L., Cohen, C., Mäkinen, I.H. Varnik, A. & Mackellar, F.L. (2013). *Suicide in Eastern Europe, the Commonwealth of Independent States, and the Baltic Countries: Social and Public Health Determinants*. Laxenburg: IIASA.
- RZS (2017). *Demografska statistika 2016*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Sarchiapone, M., Mandelli, L., Iosue, M., Andrisano, C. & Roy, A. (2011). Controlling Access to Suicide Means. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 8, 4550-4562. DOI: 10.3390/ijerph8124550
- Sarchiapone, M., Schmidtke, A., Genz, A., Gusmão, R. & Hegerl, U. (2015). What Are Reasons for the Large Gender Differences in the Lethality of Suicidal Acts? An Epidemiological Analysis in Four European Countries. *PLoS ONE*, 10,7, e0129062.
- Shenassa, E. D., Catlin, S. N. & Buka, S. L. (2003). Lethality of firearms relative to other suicide methods: a population based study. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 57, 120–124.
- Värnik,A., Kõlves, K., van der Feltz-Cornelis, M., Marusic, A., Oskarsson, H., Palmer,A., Reisch,T., Scheerder,G., Arensman,E., Aromaa,E., Giupponi,G., Gusmão, R., Maxwell,M., Pull,C., Szekely, A., Sola,V. P. & Hegerl, U. (2008). Suicide methods in Europe: a gender-specific analysis of countries participating in the “European Alliance Against Depression”. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 62, 545–551. DOI: 10.1136/jech.2007.065391
- WHO (2014). *Preventing suicide: A global imperative*. Geneva: World Health Organization.

PRILOZI

Tabela P-1. Umrli u Srbiji usled samoubistva po spoljnem uzroku smrti, po starosti (u%), 1990-2014. i po petogodišnjim razdobljima

Spoljni uzrok smrti*	Period	Ukupno	Do 25	25-39	40-59	60-74	75+	Nepoz.	Prosečna starost
Ukupno	1990-2014	100,0	5,7	13,7	32,3	29,7	18,3	0,2	56,9
/E950-E959/;	1990-1994	100,0	6,6	15,0	31,1	31,0	16,0	0,3	55,9
/X60-X84/	1995-1999	100,0	8,0	14,8	30,5	31,6	15,1	0,1	55,2
	2000-2004	100,0	5,9	12,7	32,0	31,7	17,5	0,2	57,1
	2005-2009	100,0	4,4	13,1	34,5	26,9	21,0	0,2	58,1
	2010-2014	100,0	3,1	12,7	34,2	26,6	23,3	0,1	59,0
Trovanje čvrstim i tečnim supstancama, trovanje gasovima	1990-2014	100,0	4,4	14,9	36,8	29,7	14,2	0,1	55,9
	1990-1994	100,0	4,1	18,1	35,9	30,5	11,3	0,2	54,8
	1995-1999	100,0	7,4	16,6	31,7	32,5	11,8	0,0	54,3
/E950, E951, E952/;	2000-2004	100,0	5,6	14,3	37,2	28,2	14,7	0,0	55,2
/X60-X69/	2005-2009	100,0	3,6	13,4	40,6	28,1	14,1	0,2	56,4
	2010-2014	100,0	1,0	12,1	37,6	29,6	19,7	0,0	59,0
Vešanje, davljenje, gušenje	1990-2014	100,0	3,9	11,5	31,7	31,9	21,0	0,1	59,1
	1990-1994	100,0	4,1	12,0	31,3	33,2	19,3	0,1	58,5
/E953/; /X70/	1995-1999	100,0	5,1	11,3	30,5	34,9	18,2	0,0	58,2
	2000-2004	100,0	3,7	10,9	30,6	34,9	19,8	0,1	59,5
	2005-2009	100,0	3,3	11,2	33,7	28,2	23,4	0,2	59,7
	2010-2014	100,0	3,0	11,9	32,5	27,4	25,0	0,1	59,9
Davljenje i potapanje (utapanje)	1990-2014	100,0	3,7	10,4	31,6	34,2	19,3	0,8	59,6
	1990-1994	100,0	4,0	14,0	25,8	39,3	14,9	2,0	58,5
/E954/; /X71/	1995-1999	100,0	5,0	12,7	32,5	32,8	16,4	0,5	57,7
	2000-2004	100,0	4,2	8,5	33,1	34,9	18,7	0,7	59,0
	2005-2009	100,0	1,1	7,7	30,7	35,8	24,5	0,4	62,7
	2010-2014	100,0	3,6	6,3	38,5	25,8	25,8	0,0	61,2
Vatreno oružje i eksploziv	1990-2014	100,0	12,7	19,6	33,3	22,4	11,9	0,1	50,4
	1990-1994	100,0	19,4	24,9	28,9	21,5	5,1	0,3	45,0
/E955/; /X72-X75/	1995-1999	100,0	19,1	23,9	29,5	20,9	6,6	0,1	45,7
	2000-2004	100,0	13,4	16,5	33,9	24,1	12,1	0,0	50,9
	2005-2009	100,0	7,9	19,6	36,2	20,7	15,5	0,1	53,1
	2010-2014	100,0	3,9	13,7	37,8	24,9	19,6	0,1	57,1
Skok s visine	1990-2014	100,0	12,0	21,1	28,7	21,5	16,3	0,4	51,3
/E957/; /X80/	1990-1994	100,0	16,3	20,7	28,7	20,3	13,5	0,4	48,6
	1995-1999	100,0	15,4	18,9	26,8	22,8	15,8	0,4	50,4
	2000-2004	100,0	10,9	29,3	23,8	22,4	12,2	1,4	49,1
	2005-2009	100,0	10,9	19,5	30,9	20,7	17,6	0,4	52,8
	2010-2014	100,0	6,1	20,3	31,3	21,5	20,7	0,0	54,9

Druga i neoznačena sredstva /E956, E958, E959/; /X76-X79, X81-X84/	1990-2014	100,0	7,9	17,9	32,9	26,8	14,1	0,3	53,6
	1990-1994	100,0	9,7	20,2	31,0	27,1	11,0	0,9	51,8
	1995-1999	100,0	8,6	19,5	31,0	29,4	11,4	0,1	52,5
	2000-2004	100,0	8,7	15,1	34,3	27,3	14,4	0,2	54,0
	2005-2009	100,0	5,7	15,6	34,1	24,4	20,1	0,0	56,2
	2010-2014	100,0	3,0	19,5	37,4	21,5	18,5	0,0	55,7

Izvor: Izračunato na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku (RZS) dobijenih na zahtev autora (za period 1990-2001) i podataka objavljenih u publikaciji *Demografska statistika* (odgovarajuće godine, izdanje RZS-a).

*MKB-9 (E-lista spoljnih uzroka smrti) za 1990-1996; MKB-10 (X-lista spoljnih uzroka smrti) za 1997-2014

Tabela P-2. Samoubistva muškarca i žena u Srbiji po spoljnom uzroku smrti, po starosti (u%), 1990-2014, 1990-1994. i 2010-2014.

Spoljni uzrok smrti (MKB-9 i MKB-10)	Period	Ukupno	Do 25	25-39	40-59	60-74	75+	Nepoz.	Prosečna starost
Muško									
Ukupno	1990-2014	100,0	6,3	14,9	33,4	28,2	17,1	0,2	56,0
/E950-E959/; /X60-X84/	1990-1994	100,0	7,2	16,6	31,9	28,9	15,0	0,3	54,6
	2010-2014	100,0	3,4	13,6	35,4	25,5	21,9	0,1	58,4
Trovanje čvrst. i tečnim supst. i gas.	1990-2014	100,0	5,1	18,9	35,4	26,3	14,1	0,2	55,4
/E950, E951, E952/; /X60-X69/	1990-1994	100,0	1,3	19,7	33,6	32,4	12,6	0,4	57,6
	2010-2014	100,0	1,3	16,0	39,5	24,8	18,5	0,0	58,9
Vešanje, davljenje, gušenje	1990-2014	100,0	4,4	12,8	33,4	30,1	19,2	0,1	58,1
/E953/; /X70/	1990-1994	100,0	4,6	13,4	32,9	31,0	18,0	0,1	57,4
	2010-2014	100,0	3,2	13,2	34,1	26,3	23,0	0,1	59,3
Davljenje i potapanje (utapanje)	1990-2014	100,0	6,1	12,5	33,5	30,5	16,3	1,0	58,6
/E954/; /X71/	1990-1994	100,0	7,4	17,8	26,4	32,5	13,5	2,5	57,8
	2010-2014	100,0	6,1	6,1	43,9	25,5	18,4	0,0	58,7
Vatreno oružje i eksploziv	1990-2014	100,0	11,4	18,8	33,8	23,4	12,5	0,1	51,7
/E955/; /X72-X75/	1990-1994	100,0	18,2	24,5	29,1	22,8	5,0	0,3	45,7
	2010-2014	100,0	3,5	13,0	37,2	25,5	20,7	0,1	57,6
Skok s visine	1990-2014	100,0	12,3	22,4	27,0	22,1	15,9	0,3	51,8
/E957/; /X80/	1990-1994	100,0	18,7	28,5	29,3	13,8	9,8	0,0	46,3
	2010-2014	100,0	8,2	20,3	27,8	21,5	22,2	0,0	54,7
Druga i neoznačena sredstva /E956, E958, E959/; /X76-X79, X81-X84/	1990-2014	100,0	8,3	18,5	33,2	25,7	14,0	0,3	53,2
	1990-1994	100,0	9,8	22,2	31,3	24,4	11,5	0,9	51,2
	2010-2014	100,0	3,5	18,2	41,1	19,5	17,7	0,0	54,7

Žensko									
Ukupno	1990-2014	100,0	4,4	10,9	29,8	33,5	21,3	0,1	58,5
/E950-E959;/;X60-X84/	1990-1994	100,0	5,3	11,5	29,2	35,5	18,2	0,4	57,0
	2010-2014	100,0	2,1	10,1	30,7	29,9	27,1	0,0	60,6
Trovanje čvrst. i tečnim supst. i gas.	1990-2014	100,0	3,8	11,9	37,8	32,2	14,3	0,0	57,2
/E950, E951, E952/; /X60-X65, X68, X66, X67 X69/	1990-1994	100,0	5,9	17,0	37,4	29,2	10,5	0,0	54,0
	2010-2014	100,0	0,8	8,7	35,8	34,0	20,8	0,0	60,9
Vešanje, davljenje, gušenje	1990-2014	100,0	2,5	8,2	27,3	36,4	25,6	0,1	61,4
/E953/; /X70/	1990-1994	100,0	3,0	8,6	27,7	38,2	22,3	0,2	59,4
	2010-2014	100,0	2,2	8,0	27,5	31,1	31,2	0,0	63,0
Davljenje i potapanje (utapanje)	1990-2014	100,0	1,6	8,5	29,9	37,4	21,9	0,6	61,9
/E954/; /X71/	1990-1994	100,0	1,1	10,8	25,3	45,2	16,1	1,6	61,3
	2010-2014	100,0	1,6	6,5	34,1	26,0	31,7	0,0	62,8
Vatreno oružje i eksploziv	1990-2014	100,0	27,0	28,6	28,3	11,4	4,8	0,0	38,0
/E955/; /X72-X75/	1990-1994	100,0	30,0	28,6	27,1	8,6	5,7	0,0	35,5
	2010-2014	100,0	9,2	23,1	46,2	16,9	4,6	0,0	45,1
Skok s visine	1990-2014	100,0	11,5	19,4	31,0	20,6	16,8	0,6	51,4
/E957/; /X80/	1990-1994	100,0	14,1	13,3	28,1	26,6	17,2	0,8	52,9
	2010-2014	100,0	2,3	20,5	37,5	21,6	18,2	0,0	53,0
Druga i neoznačena sredstva	1990-2014	100,0	6,8	16,2	32,3	29,8	14,6	0,3	55,0
/E956, E958, E959/; /X76-X79, X81-X84/	1990-1994	100,0	9,5	15,6	30,3	33,8	10,0	0,9	54,5
	2010-2014	100,0	1,4	23,9	25,4	28,2	21,1	0,0	54,5

Izvor i napomena: Kao za Tabelu P-1.

Tabela P-3. Umrli u Srbiji usled samoubistva po starosnim grupama - distribucija po spoljnom uzroku smrti (u%), 1990-2014. i po petogodišnjim razdobljima

Spoljni uzrok smrti*	Period	Ukupno	Do 25	25-39	40-59	60-74	75+
Ukupno /E950-E959/; /X60-X84/	1990-2014	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	1990-1994	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	1995-1999	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	2000-2004	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	2005-2009	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	2010-2014	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Trovanje čvrstim i tečnim supstancama, trovanje gasovima /E950, E951, E952/; /X60-X69/	1990-2014	8,2	6,3	8,9	9,3	8,2	6,4
	1990-1994	7,9	4,8	9,5	9,1	7,7	5,6
	1995-1999	7,2	6,6	8,1	7,5	7,4	5,6
	2000-2004	8,2	7,7	9,2	9,5	7,3	6,9
	2005-2009	9,6	7,9	9,8	11,3	10,1	6,5
	2010-2014	8,3	2,7	7,9	9,1	9,3	7,0
Vešanje, davljenje, gušenje /E953/; /X70/	1990-2014	61,3	41,5	51,3	60,1	65,8	70,2
	1990-1994	63,8	39,7	51,0	64,4	68,3	76,9
	1995-1999	58,8	37,5	45,2	58,8	65,0	70,8
	2000-2004	60,0	37,3	51,4	57,3	66,0	67,9
	2005-2009	61,1	46,7	52,4	59,6	64,0	68,0
	2010-2014	63,3	60,4	59,4	60,3	65,3	68,1
Davljenje i potapanje (utapanje) /E954/; /X71/	1990-2014	4,3	2,8	3,2	4,2	4,9	4,5
	1990-1994	4,6	2,8	4,4	3,9	5,9	4,3
	1995-1999	5,0	3,2	4,3	5,3	5,2	5,4
	2000-2004	4,0	2,8	2,6	4,1	4,4	4,2
	2005-2009	4,0	1,0	2,3	3,5	5,3	4,6
	2010-2014	3,7	4,3	1,8	4,1	3,5	4,1
Vatreno oružje i eksploziv /E955/; /X72-X75/	1990-2014	13,2	29,3	18,9	13,6	10,0	8,6
	1990-1994	9,9	29,0	16,4	9,2	6,9	3,2
	1995-1999	14,3	34,2	23,1	13,8	9,4	6,2
	2000-2004	13,3	30,0	17,2	14,1	10,1	9,2
	2005-2009	13,6	24,5	20,2	14,2	10,4	10,0
	2010-2014	15,6	19,8	16,8	17,3	14,6	13,2

Skok s visine	1990-2014	3,2	6,7	4,9	2,8	2,3	2,9
/E957; /X80/	1990-1994	3,3	8,3	4,6	3,1	2,2	2,8
	1995-1999	3,0	5,8	3,8	2,6	2,2	3,2
	2000-2004	2,1	3,8	4,7	1,5	1,5	1,4
	2005-2009	3,7	9,3	5,5	3,3	2,9	3,1
	2010-2014	4,1	8,0	6,5	3,7	3,3	3,6
Druga i neoznačena sredstva	1990-2014	9,7	13,5	12,7	9,9	8,8	7,5
/E956, E958, E959/;	1990-1994	10,4	15,3	14,0	10,4	9,1	7,2
/X76- X79, X81-X84/	1995-1999	11,7	12,6	15,5	11,9	10,9	8,8
	2000-2004	12,5	18,3	14,8	13,4	10,8	10,3
	2005-2009	8,1	10,6	9,6	8,0	7,3	7,7
	2010-2014	5,0	4,8	7,7	5,5	4,0	4,0

Izvor i napomena: Kao za Tabelu P-1.

SUICIDE IN SERBIA: MOST COMMON METHODS

Goran PENEV, Biljana STANKOVIĆ

SUMMARY

Over the last several decades, suicide has been recognized all over the world as an important health issue that can be prevented effectively. Restriction of access to lethal suicide means is one of the most important preventive activities in the domain of suicide mortality.

Examining the characteristics of suicide methods used in a particular environment is a necessary initial step towards defining and implementing preventive actions. This paper analyzes the dynamics of the total number of suicides in Serbia according to the method used, in the period of 1990-2014, with the emphasis on structural differences by sex and age. The relative share of certain age groups in the most commonly used suicide methods was determined based on the calculated values of the relative risk referred to as the age ratio of method of suicide (ARMS). The analysis is based on the data of the Statistical Office of the Republic of Serbia, mostly unpublished.

In Serbia during the analysed period, the three most common suicide methods were hanging, poisoning and the use of firearm. Hanging, as in the other European countries, was the prevalent method of suicide. Every year, it was the most frequent method, with more than 50% of the total number of suicide deaths. This applies to both men and women, with an observed tendency towards a reduction of the gender gap.

In poisoning, there was a clear reduction in the number and share of suicides, in both sexes, but the level of this reduction was far more significant in men. Poisoning is much more widespread among women, and throughout the observed period it was the second most commonly used method. Poisoning ranked as third among males.

In the observed period, firearms ranked as the second highest used suicide method, with a share of 13.2%. The growing proportion of firearm suicides was present in both sexes, especially among men. In men, the share of firearm suicides accounted for 17.2%, while it was several times lower in women (3.7%). In the entire period of 1990-2014, the frequency of suicides by firearms in women was lower than the frequency of suicides committed by hanging, poisoning, drowning and jumping from a height.

The results presented in this paper confirm that the availability of suicide means significantly affect their use. A greater number of firearm suicides in the period 1990-1999 coincides with the increasing availability of firearms in times of crisis and wars in former Yugoslavia. Increased possession of firearms in households during this period, as well as their socio-cultural acceptability, caused subsequent intensive use of firearms among persons (e.g. elderly) who usually do not prefer this suicide method. The analysis showed that for every suicide method, the elderly (60 years or more) were the prevalent group in suicide deaths. There was a significant difference in the relative share of large age groups in the use of certain suicide methods. The changes in this respect have been in the direction of reducing existing differences.

The results presented in this paper can be applied for research and practical purposes, especially in the planning of preventive suicide measures.

Pregledni članak

Primljen: 22.11.2017.
Prihvaćen: 22.12.2017.

UDK: 314.32:57.048(497.11)

ODLAGANJE RAĐANJA - REFERENTNI OKVIR MOTIVACIONOG SISTEMA

Radmila VELJOVIĆ*Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd, e-mail: veljovicradmila@gmail.com*

Sažetak: U radu je prikazana šira motivaciona osnova rađanja određena dejstvom psiholoških, socijalnih, ekonomskih i drugih faktora. Ispitana je utemeljenost reproduktivnih namera u aktuelnom društveno - ekonomskom trenutku, u međuzavisnosti unutrašnjih i spoljašnjih faktora. Objašnjenje fenomena odlaganja rađanja podrazumeva razmatranje motivacionih faktora koji posredno i neposredno utiču na evoluciju reproduktivnih namera. Društveni aspekt se prepoznaje kao bitna varijabla u pozicioniranju i vrednovanju stavova o rađanju. Nepovoljan socio - ekonomski kontekst u Srbiji u poslednjih dvadeset i više godina nije pogodovao razvijanju afirmativnih stavova o reprodukciji. Ekonomска kriza i materijalna deprivacija uticali su na sveukupnu nesigurnost koja se očrtavala u emotivnom i socijalnom aspektu ljudskih odnosa.

Ključне reči: žene, odlaganje rađanja, motivaciona osnova, Srbija, socio-ekonomski kontekst.

Abstract: This paper explores complex motivational grounds of childbearing determined by the complexity of numerous psychological, social, economic and other factors. The aim is to show the evolution of reproductive intentions in the present social and economic moment, in co-dependence of the internal and external factors. The complexity of the subject entails taking into account a variety of motivational elements, directly and indirectly associated with the evolution of reproductive intentions. Prevalent social setting represents an important variable in positioning and evaluation of attitudes on childbearing. Unfavorable socio-economic context in Serbia in the last twenty five years or so did not contribute to forming and promoting positive attitudes on reproduction. Economic crisis and financial deprivation reinforced the feeling of overall insecurity, having had its reflection on the emotional and social aspect of human relations.

Keywords: women, motivational aspects of childbearing, birth postponement, Serbia, socio-economic context.

UVOD

Odlaganje rađanja je populacioni fenomen koji je poznat već decenijama unazad, kako u Srbiji, tako i u ostaku Evrope. Pitanje njegove evolucije je veoma složeno i zahteva uvođenje u analizu brojnih individualnih, demografskih, društveno- istorijskih i ekonomskih varijabli. U pitanju je jedna od najprominentnijih odlika skorašnjih trendova u fertilitetu (Sobotka, 2004; Bhrolchain & Beaujouan, 2012). Odlaganje rađanja postalo je univerzalno svojstvo reproduktivnog ponašanja žena u Srbiji i većini evropskih zemalja, a koje karakterišu heterogeni socijalni, ekonomski i politički uslovi u okviru kojih se javlja. U ovom radu će biti predstavljena deterministička osnova rađanja u kompleksnoj međuzavisnosti širokog spektra motivacionih faktora koji su karakteristični za društveno - ekonomski ambijent s kraja XX i početka XXI veka. U poslednjih nekoliko decenija, Srbija se suočila sa brojnim demografskim promenama i populacionim izazovima. Odlaganje rađanja se pojavljuje kao jedna od odrednica i pokazatelja negativnih trendova u oblasti plodnosti stanovištva. Rađanje dece, kao pozitivna prirodna komponenta neposredno utiče na revitalizaciju obima stanovništva i njegove starosne strukture (Rašević, 2008). Nedovoljno rađanje, čija je neposredna varijabla i odlaganje rađanja za kasnije godine života, predstavlja jednu od ključnih odrednica demografskog razvijenja.

O POJMU ODLAGANJA RAĐANJA

U demografskoj literaturi pojam odlaganje rađanja se pojavljuje sredinom dvadesetog veka, kako bi se predstavile promene u dinamici specifičnih stopa fertiliteta. John Hajnal je 1947. godine (kao što je citirano u Frejka & Sardon, 2004) uveo termin odlaganje rađanja, kako bi objasnio nekoliko slučajeva naglih, kratkotrajnih promena u kretanju specifičnih stopa fertiliteta različitih starosnih grupa, a koje mogu uticati na veličinu porodice. Slično tome, (kao što je citirano u Frejka, 2011) francuski demograf Sauvy je 1948. godine upotrebio termin odlaganje kako bi predstavio kretanje specifičnih stopa fertiliteta u poslednjih dvadeset godina, dok je Ryder 1951. godine definisao pojam odlaganja rađanja kao „ponašanje parova koji ne odgajaju svoju decu kada se to obično očekuje od njih, već pomeraju rađanje za kasnije, povoljnije vreme za to“. Philipov (2017) navodi da se definicija odlaganja rađanja odnosi na kohortne promene kada je reč o agregatnom ponašanju žena koje odlažu rađanje i kompenzuju isto u kasnijim godinama života.

U novijoj demografskoj literaturi odlaganje rađanja se pripisuje rastućem procesu modernizacije, tj. kao pojava svojstvena ubrzanim strukturalnim promenama u društvu i imanentna procesu individualizacije, a koja

podrazumeva izmeštanje reproduktivnog ponašanja van optimalnog perioda. S druge strane, kontekst dugotrajne ekonomske krize postkomunističkih tranzisionih i posttranzisionih društava se najuže dovodi u vezu sa širenjem ovog fenomena u zemljama Istočne i Centralne Evrope. Procesi socijalne i ekonomske transformacije, imali su veliki uticaj na populacionu dinamiku. Vaňo navodi (kao što je citirano u Potančoková, Vaňo, Pilinská & Jurčová, 2008) da je značajan pad plodnosti, zajedno sa odlaganjem roditeljstva za kasnije godine života, upravo sastavni deo procesa socijalne transformacije.

Spéder je odlaganje rađanja doveo u vezu sa fenomenom „odloženog dejstva, tj. ponašanja“. Prema njegovom mišljenju, termin označava da muškarci i žene započinju svoje reproduktivne karijere kasnije u životu. Odlaganje je pritom rezultat procesa prilagođavanja odluka o rađanju osobe u odnosu na nove okolnosti i „nove životne realnosti“ (Spéder, 2006: 254).

Kako bi se ispitala evolucija reproduktivnih namera (pozicioniranje u motivacionom sistemu i vrednovanje posrednih i neposrednih činilaca koji utiču na odlaganje rađanja) i stoga utvrdila njegova kompleksna deterministička osnova, u radu su poslužili rezultati recentnih istraživanja. Između ostalih, korišćena su ona koja su sprovedena 2011. godine među mladim ljudima uzrasta između 19 i 35 godina, a postavljena pitanja su bila vezana za stambeni status, nezaposlenost, ekonomsku nezavisnost i evaluaciju roditeljske uloge u sistemu potreba u aktuelnom društveno ekonomskom trenutku (Tomanović et al., 2012). Pored navedenog, kao referentni za datu temu, uzeti su rezultati fokus grupnog istraživanja sprovedenog među mladim ženama. U cilju što boljeg sagledavanja i dubinskog razumevanja pojave odlaganja rađanja, a putem istraživanja stavova, uverenja i osećanja žena koje odlazu rađanje nakon optimalnog reproduktivnog perioda, formirane su dve fokus grupe, kao kvalitativni metod prikupljanja podataka¹ (Veljović, 2015).

MOTIVACIONA OSNOVA RAĐANJA

Pokretačke snage koje utiču na formiranje odluke o rađanju uključuju psihološke, socioološke, demografske, ekonomske, političke i druge aspekte, koji se, na neposredan i posredan način, mogu dovesti u vezu sa evolutivnim procesom razmišljanja i donošenja odluke o potomstvu. Stoga se pitanje

---

¹ Kriterijum po kojem su učesnice istraživanja svrstane u dve grupe bila je njihova starost, pod uslovom da nisu rađale, a sastavljene su od žena starosti od 25 do 30 i onih starijih preko 30 godina. Kako bi se problem sagledao iz više uglova, i kako bi se dobilo što više odgovora i različitih načina percepcije pojave, focus grupe su bile sačinjene od devojaka različitog obrazovnog, socijalnog i ekonomskog statusa. Kroz formu grupne diskusije, u uslovima žive socijalne interakcije dobijeni su relevantni podaci o stavovima i percepciji ispitanica o deci, materinstvu, ekonomskom aspektu rađanja, neophodnim resursima za rađanje, izmenjenom karakteru partnerskih odnosa, presudnim činiocima koji utiču na odlaganje rađanja, itd.

reprodukcijske može posmatrati sa različitih aspekata, koji u sadejstvu čine referentni okvir formiranja reproduktivnih namera. Individualni aspekt rađanja podrazumeva skup stavova, razmišljanja i uverenja, kao i emocionalnih i kulturnih određenja koje osoba ima u odnosu na pojavu. On je određen intimnim stavovima osobe o dатој pojavi, subjektivnom percepцијом individualnih preferenci i ciljeva, kao i mestom koje rađanje zauzima u okviru njih. Lični stav koji osoba ima o reprodukciji određen je nizom varijabli, pri čemu je njen psihološki sklop početna determinanta, tj preduslov svih daljih predstava o rađanju. Psihološke karakteristike i preference određuju mesto koje će reprodukcija imati u sistemu potreba žene. Individualne odluke su odraz sistema potreba pojedinca (Petrović, 1993). Tretiranjem crta ličnosti kao određujućih preferenci, ključnih u formiranju reproduktivnih izbora, one se prepostavljaju kao odlučujuće u određivanju optimalnog trenutka za rađanje (Tavares, 2010).

Uzimajući u obzir resurs vremena i posvećenost koje iziskuje materinstvo, njegova psihološka cena se može uzeti kao kamen spoticanja u odluci o rađanju. Proces donošenja odluke o roditeljstvu u psihološkom pogledu donosi bojazan od mogućih implikacija i promena koje će ono doneti. Psihološka spremnost se pojavljuje kao bitna komponenta u vrednovanju nove uloge kojoj se treba posvetiti i određivanju mesta u sistemu potreba žene. Postavlja se pitanje koliko će roditeljstvo uticati na strukturu dotadašnjeg života i da li će nešto izmeniti u kvalitativnom aspektu svakodnevних praktičnih dejstava. U tom smislu roditeljstvo se može uzeti kao potrošač psiholoških i materijalnih resursa.

Rijken & Knijn (2009) su, razmatrajući motivacionu osnovu roditeljstva i odabir pravog trenutka za rađanje prvog deteta, izneli da parovi odgađaju rađanje sve do trenutka kada su spremni za prinovu, tj. kada se osećaju spremnijim da svoje živote prilagode dolasku deteta. U proučavanju kompleksne psihološke osnove roditeljstva, Stanulović Kapor (1985) ističe da svaka osoba doživljava dete kao manje ili veće opterećenje, što je određeno stepenom dejstva unutrašnjih predispozicija, motivacionih snaga i situacionih faktora. Rašević (2002) navodi da je cena majčinog vremena, bitan vrednosni element u ukupnom vrednovanju cene deteta, tj. cena raste sa povećanjem cene vremena koje će osoba provesti sa detetom (Schultz, 1973)².

---

² Ovde se vrednovanje „cene majčinog vremena“ posmatra u kontekstu psihološke i ekonomskne korisnosti. Psihološku dimenziju predstavlja niz promena i adaptivnih mehanizama kojima je žena izložena sa materinstvom, a koje u novoj raspodeli vremena obuhvataju mnoštvo psiholoških, bioloških i socijalnih tranzicija. S druge strane, Becker (1965) u ekonomskoj analizi fertiliteta veliki značaj pridaje tretmanu vremena koje žena provodi sa detetom u raspodeli ukupnog vremena, u odnosu na njegovu tržišnu i vantržišnu vrednost (vreme ima ekonomsku vrednost, jer bi provedeno vreme sa detetom, žena mogla provesti u nekoj tržišnoj i vantržišnoj aktivnosti). Posmatrajući dete kroz prizmu investicije koja treba da obezbedi korisnost, on u

Najveći psihološki teret oko podizanja dece i dalje snosi žena, dok su očevi uglavnom angažovani na polju obezbeđivanja materijalne sigurnosti dece. U vremenu kada je jednakost polova zastupljena samo „na papiru“, posvećenost i briga o deci i dalje ostaju „ženska dužnost“, dok muškarci uglavnom imaju ulogu hranioca porodice i obavljaju poslove odvoženja i čuvanja dece van kuće. Brojna istraživanja svedoče u prilog ovoj tvrdnji. Rezultati obimnih anketnih fokus- grupnih i istraživanja putem intervjua sprovedenih 2012. godine u Srbiji, pokazuju da 68% muškaraca retko ili nikada ne priprema hranu, 65% ne učestvuje u poslovima održavanja stana, dok 78% nije nikada uzelo učešća u pranju/peglanju veša (Blagojević Hjuson, 2012).

ASPEKT USLOVLJENOSTI UNUTRAŠNJIH I SPOLJAŠNJIH FAKTORA

Motivaciona osnova reprodukcije se formira pod uticajem unutrašnjih (psiholoških, individualnih) i spoljašnjih (socijalnih, sredinskih) faktora. Motivacione varijable ponašanja i aspekt njihovog uticaja na reprodukciju podrazumevaju različite modele ponašanja. Biološka, kao polazna osnova u determinisanju motivacionih faktora, stavlja rađanje prevashodno u red biološki predisponiranih potreba. U sistemu potreba žene, materinstvo predstavlja biološku i emotivnu sponu sa jednim od suštinskih karakteristika njenog bića. Međutim, društveni uslovi kojima inklinira, usložnjavaju motivacionu osnovu, kao i skup socijalno utemeljenih faktora koji pozicioniraju odluku o rađanju. Uzajamno dejstvo bioloških i socijalnih činilaca čini složenom i višestruko utemeljenom determinističku osnovu rađanja. Udry (1996) iznosi da biološki faktori imaju različitu ulogu u različitim društvenim uslovima, ističući tako društvenu uslovlenost ponašanja. On govori o biosocijalnim modelima ponašanja, pri čemu biološki faktori u različitim društvenim okolnostima višestruko deluju na pojave koje imaju demografske konsekvene, posebno u sferi fertiliteta.

Kao deo društvene zajednice, pojedinac se ne mora ponašati striktno u normativnim ograničenjima koje ona iziskuje, ali će poprimajući različite kanale uticaja, biti izložen dominantnim modelima i obrascima ponašanja koji vladaju u zajednici. Kontekstualna međuzavisnost fertiliteta i društva koje svojim mehanizmima utiče na reprodukciju, podražava društvenu uslovlenost rađanja³. Lesthaeghe upravo naglašava ovaj vid uticaja na fertilitet, koji društvo

---

ukupnoj raspodeli vremena izjednačava ukupnu cenu potrošnje sa troškovima investiranja u ljudski kapital, koja čini sumu direktnih i indirektnih troškova.

³ Mnogi autori su u svojim istraživanjima o kontekstualnoj uslovlenosti i preovlađujućim paradigmama o dominantnim predstavama o rađanju pridavali znatnu pažnju društvenoj uslovlenosti fertiliteta. Lorimer (1954) tvrdi da nagon za reprodukcijom nije unutrašnje

generiše i ističe da su „mnoga društva proizvela sistem kontrole putem kojih regulišu reproduktivno ponašanje“ (Lesthaeghe, 1980: 527). Konkretni društveni uslovi čine širi referentni okvir u kojem se dešavaju promene u fertilitetu, koje na taj način predstavljaju društvenu promenu. Društvo svojim mehanizmima određuje tempo promena i njihovo usmerenje, javlja se kao pozornica na kojoj se putem socijalnih, kulturnih i istorijskih osobenosti datog prostora, transponuju tendencije u oblasti fertiliteta. Međusobna uslovljenošć dve varijable – fertilitet i društva nam otkriva funkcionalnu determinantu rađanja, kao razvojne karakteristike svakog društva (Veljović, 2015).

Društveni okvir je naročito značajan u pozicioniranju socijalnih, ekonomskih i kulturnih varijabli fertiliteta, kao i u određivanju njihovog uticaja na reprodukciju. Promena reproduktivnog ponašanja je veoma značajna odrednica u objašnjenju vezanosti istog za konkretnе društvene uslove. Istražujući mehanizme opstanka i strukturnu utemeljenost reproduktivnog ponašanja kao ekonomске varijable u konkretnim uslovima, Spengler (1966) ističe da ono nije konstantno, posebno ne u modernom dobu, tj. da se ono ne izvodi pod ranije ustanovljenim okolnostima, s obzirom na to da se i pojedinci i njihova okolina značajno menjaju.

Kada se radi o društvenom aspektu uticaja na reprodukciju, imajući u vidu društveno politički kontekst poslednjih decenija, kao korisna referenca može se uzeti svakodnevni život. On predstavlja sponu između reproduktivnih intencija pojedinca i šireg društvenog okruženja koje ga aktuelnim tokovima svog razvoja formira i usmerava. Svakodnevni život se nameće kao praktični okvir manifestacije motivacionog sistema reproduktivnih namera. Kao sastavni deo društvenog ambijenta u čijim granicama se ispoljava, svakodnevica je ključni elemenat za razumevanje praktične osnove ispunjenja ljudskih stremljenja i potreba. Opterećenost kontinuiranim finansijskim nedaćama i iznalaženjem puteva za prevaziđenje istih u cilju zadovoljenja elementarnih životnih potreba, vezanih pre svega za ishranu i stanovanje, dovila je do promena u načinu razmišljanja. Pažnja je bila usmerena na prevaziđenje materijalnih poteškoća i pronalaženje načina kako bi se prevazišla oskudica. Tokom nepovoljnih političkih, društvenih

---

svojstvo ljudske prirode, već stečen motiv koje društvo kanališe podsticajnim ili restriktivnim merama. Razmatrajući društveni aspekt porodičnih funkcija i njenu utemeljenost kao socijalne institucije, Ryder (kao što je citirano u Schultz, 1973) primećuje da društvo interveniše jasnim i suptilnim mehanizmima. Petrović (1994) navodi društveni okvir nedovoljnog rađanja, pri čemu se odgađanje rađanja javlja kao njegov bitan činilac, dok Devedžić (2006) naglašava nedvosmislen uticaj društvenih činilaca na reproduktivno ponašanje ističući da svako društvo formira poželjne obrasce ponašanja koje pojedinci treba da slede. Stanulović Kapor (2001) smatra da su za rađanje presudni klima i faktori koji su karakteristični za dato socijalno okruženje. Kohler (2010) iznosi da pad fertiliteta i promene u fertilitetu predstavljaju ključnu društvenu promenu. U utemeljenju motivacionih varijabli reproduktivnih intencija, Werding (2014) naročito ističe aspekt brze društvene promene, gde kaže da se stavovi u pogledu reproduktivnog ponašanja menjaju kao odgovor na sveprisutne promene u okruženju.

i ekonomskih okolnosti u Srbiji tokom posledenje dve decenije kod nas u poslednjih više od dvadeset godina, svakodnevni život je kao njen sastavni deo, značajna smernica u objašnjenju demografskih fenomena, posebno onih vezanih za promene u reproduktivnom ponašanju⁴.

Veoma nepovoljan socijalni i ekonomski kontekst u našoj zemlji u poslednjih dvadeset i više godina, odrazio se na svakodnevni okvir, čineći ga teškim, što je direktno uticalo na nemogućnost zadovoljenja potreba. Svakodnevni život u Srbiji poslednjih decenija, usled ratnih zbivanja u bivšoj Jugoslaviji, ekonomskih sankcija međunarodne zajednice, eskalacije ekonomske krize (koja nakon 2000. godine uvođenjem ekonomskih reformi i tržišnog načina poslovanja nije posustala) obeležen je materijalnom nesigurnošću i malim iznosima plata. Usporene reforme i negativni ekonomski trendovi, doveli su do daljeg osiromašenja stanovništva. Finansijska nestabilnost i ekonomska neodrživost neposredno su uticale na opštu nesigurnost, apatiju i nezadovoljstvo ljudi. To je produbilo negativna demografska kretanja u Srbiji, pri čemu su promene u reprodukciji jedne od njih. U okviru istraživanja putem fokus grupe, veliku pažnju ispitanice su posvetile društvenim okolnostima u Srbiji u poslednjih četvrt veka. U konstelaciji društvenih, istorijskih, političkih i kulturnih promena, u sistemu poremećenih društvenih vrednosti, odlaganje rađanja je postalo logičan sled okolnosti. Skoro 43% mlađih ispitanica nalazi da su izmenjene društvene okolnosti proizvele svojevrstan haos i dovele do nesigurnosti kod mlađih ljudi, koja se reflektuje na ličnom planu, a time i u sferi razmišljanja o reprodukciji. S druge strane, 71% starijih ispitanica smatra veoma važnim aspekt turobnih društvenih okolnosti u evoluciji reproduktivnog ponašanja. Pripadnice obe grupe navode da su složene društveno - političke okolnosti i degradacija ranije uspostavljenih društvenih normi i odnosa, doprineli stanju opšte nesigurnosti i apatije, a kod mnogih mlađih žena osećanju nemoći u odnosu na novonastale socijalne odnose (Veljović, 2015).

Upravo se teška svakodnevica kao pozornica šireg društvenog konteksta percepira bitnim okvirom izmeštanja mnogih životnih događaja. Sveukupna nesigurnost se manifestuje u sferi praktičnih dejstava i akcija, otelovljenih

⁴ Pojam svakodnevnog života se u demografskoj literaturi pojavljuje kao bitan elemenat u motivacionom sistemu reprodukcije, tj. neposredan okvir u kojem se roditeljstvo realizuje kao društvena uloga (Petrović, 1993; Blagojević, 1997; Rajković, 2002; Polovina, 2004). Naglašava se njegova društvena utemeljenost, tj. svakodnevica se anticipira kao oblik predstavljanja društvenih vrednosti u okviru kojih žena formira svoje potrebe. Petrović (1994) navodi da je svakodnevni život oblast u kojoj pojedinac zadovoljava svoje potrebe, a u praktičnom smislu izraziti potrošać ljudskih resursa, dok Milić (2008) poima svakodnevni život kao svet odnosa i komunikaciju u kojem žene održavaju socijalne veze. Slično tome, Polovina (2009) naglašava funkcionalni aspekt svakodnevice u kojoj se roditeljstvo afirmiše u svakodnevnoj komunikaciji sa svetom i koji osigurava materijalnu bezbednost porodice. Ona posebno ističe aspekt širenja socijalnih mreža koje su utemljene u roditeljskoj funkciji. S druge strane, Gidens (1998) svakodnevni život vidi u svetu modernizacijskih procesa, ispunjenom velikim brojem mogućnosti i istovremeno, brojnim rizicima i opasnostima.

u svakodnevnom kontekstu. Tranzicija u odraslost je podesan termin u objašnjenju i smeštanju u konkretni kontekstualni okvir situacionih varijabli odlaganja rađanja u Srbiji. Corijn & Klijzing (2001) kažu da je odlaganje roditeljstva u velikoj meri uticalo na tranziciju u odraslo doba. Kako ističu, zahvaljujući različitim obrascima vremenskog određenja tranzicija, nastalim uzajamnim dejstvom institucionalnih i ličnih faktora, događaji koji ih sačinjavaju su postali slabije strukturirani i definisani. Billari & Liefbroer (2010) novi obrazac tranzicije u odraslost usko povezuju sa odsustvom sinhronizacije u javljanju ključnih događaja u životnom toku. Dolazi do odlaganja događaja, koji su vezani za porodične formacije, a to su napuštanje roditeljskog doma, zasnivanje različitih oblika zajednice ili roditeljstva. U objašnjenju pojma destandardizacije Elzinga & Liefbroer (2007) navode heterogenost životnih tokova mlađih odraslih i odsustvo jednog dominantnog specifičnog tipa porodične trajektorije. Vremenska varijabilnost karakterističnih životnih tranzicija uslovila je, kako ističu, trajektorije odlaganja, koje karakterišu kasnije stupanje u brak i zasnivanje roditeljstva. Ignjatović (2009), proučavajući faktore koji utiču na tranziciju u odraslost, uzimajući u obzir produženu adolescenciju⁵, navodi da tendencija odlaganja životnih događaja u Srbiji može naći svoje utemeljenje u delovanju strukturnih specifičnosti devedesetih godina XX veka. U istraživanju fokus grupa, na pitanje o dominantnim razlozima odlaganja rađanja, 71% ispitanica starijih od 30 godina je smatralo da je razdoblje duboke ekonomske krize presudno uticalo na odgađanje reprodukcije. Sveopšti haos, kako ističu, doprineo je intenziviranju osećanja nesigurnosti i destimulativno uticao na motivaciju za roditeljstvom (Veljović, 2015).

Privid sigurnosti roditeljskog doma, kao i produžen proces školovanja, otežava proces materijalizacije tranzicija, koje karakterišu raznovrsne promene statusa putem stambene, porodične i ekonomske nezavisnosti. Stambeni status je bitna stavka u evaluaciji stavova o reprodukciji, budući da predstavlja jednu od dominantnih prepreka u ostvarivanju ekonomske i socijalne nezavisnosti. Okrilje porodičnog doma pruža im osećanje zaštićenosti i istovremeno ih stavlja van glavnih referentnih tačaka ekonomskog razvoja i njihovog aktivnog učešća. Stambena nesamostalnost samo je jedan u nizu činilaca koji inhibitorno deluju u odnosu na

---

⁵ Bejin (1983) navodi (kako je citirano u Galland, 2003) da je produžena adolescenija, ili post - adolescencija, novi termin koji označava novi životni period onih koji ne uvažavaju vrednosne normative prethodnih generacija i ne prihvataju pripadajuće obaveze. Arnett (2009) je uvela termin *emerging adulthood*, kako bi opisala produženi period razvoja između adolescencije i stupanja u odraslost. Côte (2000) je (kako je citirano u Arnett, 2003) uveo termin *arrested adulthood* kako bi istakao uticaj tržišnih kretanja na proces odlaganja stupanja u odraslo doba, gde ističe ranjivost mlađih ljudi usled nedostupnosti tržišta radne snage. Ignjatović (2009) posmatra produženu adolescenciju kao formu „odstupajuće“ tranzicije, tj. kao proces odstupanja životnih trajektorija u odnosu na preovlađujuću standardnu putanju.

preuzimanje određenog stepena lične odgovornosti u smislu preuzimanja praktičnih akcija i dejstava. Aspekt odlaganja životnih događaja se pojavljuje kao bitna odrednica u postavljanju mlađih ljudi u odnosu na stepen prihvatanja odgovornosti koju karakteriše stupanje u odraslost. Kod mnogih, to je neminovnost, racionalan odgovor na aktuelne društvene okolnosti i permanentnu ekonomsku i političku nestabilnost kod nas, koja produkuje ne samo materijalnu, već i druge vidove nesigurnosti, poput socijalne i emocionalne. Nove okolnosti praćene promenom vrednosnih normativa, ne deluju afirmativno na mlade i njihovu sposobnost adaptacije u odnosu na ubrzane društvene promene i stilove. Uz slabu dostupnost tržišta rada i zastupljenost mnogobrojnih obrazovnih profila, često su suočeni sa besperspektivnošću svojih budućih poziva, tako da odlažu proces studiranja, čime odlažu ne samo stambenu, već i niz drugih tranzicija. Istraživanje sprovedeno 2011. u Srbiji pokazuje da mlađi imaju donekle ambivalentan stav u odnosu na prihvatanje obaveza i odgovornosti koje sa sobom donosi odraslo doba. U odnosu na stambeni status 56,4% mlađih obuhvaćenih istraživanjem živi sa roditeljima, dok samo 11% živi u stanu koji su ili kupili ili iznajmili i plaćaju od svojih prihoda (Tomanović et al., 2012).

Tendencija produženog školovanja i ostanka u roditeljskom domu, i, s tim u vezi, poteškoće vezane za vidljivost na tržištu rada, nezaposlenost, kasnije sklapanje braka i odlaganje rađanja su u velikoj meri rezultat karakterističnih društveno političkih okolnosti u Srbiji. Neposredni kontekst društvenih odnosa i preovlađujućeg sistema vrednosti je značajna smernica u određivanju društvenog položaja pojedinca i porodice kao nosioca reprodukcije, u čijim se okvirima manifestuju demografske promene (Petrović, 1994). Briga o elementarnom preživljavanju bila je svakodnevna pojava tokom devedesetih godina dvadesetog veka. Opterećenost finansijskim nedaćama i pronalaženjem načina za njihovo rešavanje kako bi se zadovoljile osnovne životne potrebe, doveo je do promena u načinu razmišljanja. U tim uslovima, teško je bilo planirati, predvideti buduće akcije i razmišljati o zadovoljenju drugih potreba u odnosu na primarne. U proučavanju delovanja strukturnih specifičnosti devedesetih godina dvadesetog veka u Srbiji, Rašević (2006) ističe „maladaptacioni sindrom na izmenjen sistem vrednosti i normi“, koji je produkovao osećaj nesigurnosti, stres i smanjen stepen samorealizacije na individualnom i psihološkom nivou.

Ekomska varijabla rađanja je veoma značajna jer se reflektuje na planu individualnih odluka/akcija pojedinca u vezi sa ovim važnim demografskim pitanjem (Veljović, 2014; Veljović & Paunović, 2014). Nezaposlenost kao jedna od evidentnih strukturalnih prepreka u formiranju afirmativnih stavova o reprodukciji, predstavlja sveprisutnu konstantu u odlaganju prokreativnog ponašanja. Heinz i Krüger naglašavaju (kao što je citirano u Sobotka,

2004) da su mladi suočeni sa „epizodama“ nestandardnog zapošljavanja, periodima nezaposlenosti i produženim školovanjem, dok su žene u situaciji da biraju između neformalnih oblika angažovanosti u nekoj vrsti zanimaњa/zaposlenja, školovanju ili u porodici. U uslovima nestabilnog tržišta rada i angažovanosti u raznim vidovima formalnog i neformalnog zaposlenja, sama zaposlenost često nije dovoljna kako bi se stekli preduslovi za finansijsku i stambenu nezavisnost. Privremeni, uglavnom nedovoljno plaćeni poslovi i ispod nivoa obrazovnih kvalifikacija, ne donose materijalnu sigurnost kod mlađih. Mali iznosi plata i finansijska neizvesnost ne pogoduju sticanju stambene samostalnosti, tako da su neretko mlađi prinuđeni na život sa roditeljima i u tridesetim godinama života⁶.

Nepovoljne finansijske okolnosti u tom smislu neafirmativno utiču na motivaciju za reproduktivim ponašanjem. Ekonomski nestabilnost i materijalna depriviranost su negativno uticali na afirmaciju značaja roditeljske uloge i njeno etabliranje u red prioritetnih. Ekonomski cena odgajanja dece predstavlja značajnu prepreku u vrednovanju i aktuelizaciji reproduktivnih namera. Easterlin (1976) ističe da je ponašanje ljudi određeno odnosom između aspiracija i resursa, koji omogućavaju ljudima da zadovolje svoje aspiracije. Ukoliko su izvori koji obezbeđuju resurse nedovoljni, a reprodukcija predstavlja jednu od bitnih aspiracija, ljudi će oklevati da imaju dece. Nasuprot tome, raspoloživost resursa pogoduje sticanju većeg stepena slobode parova kada je reč o reproduktivnim namerama. Troškovi gajenja dece u vremenu ispunjenom visokim stepenom egzistencijalne nesigurnosti imaju veliki značaj u evaluaciji i afirmaciji stavova o roditeljstvu. Raspoloživost materijalnih resursa predstavlja važan činilac u evoluciji afirmativnih stavova o roditeljstvu (Veljović, 2015a). Istraživanje sprovedeno u Srbiji 2011. godine kojim su obuhvaćeni mlađi od 18 do 35 godina starosti, govori u prilog ovoj tvrdnji. Čak 61% ispitanika smatra roditeljstvo samo jednim od životnih ciljeva, a 20% njih pozicionira rađanje u red jednih od važnih ciljeva u životu (Tomanović et al., 2012).

Materijalni status je značajna odrednica u zadovoljenju potreba. Nesigurnost, nestabilnost i socijalna isključenost iz glavnih novčanih tokova, su samo neki od psihosocijalnih konstrukata teških ekonomskih uslova, čiji se artefakti mogu prepoznati upravo u tranziciji bitnih životnih događaja na trajektoriji životnog toka (Veljović, 2015: 22). Ekonomski razvoj se opaža kao determinanta pravaca u kojima se menjaju vrednosne orientacije. Promena vrednosnih orijentacija se opaža kao neposredna funkcija vremena obojenim intenzivnim političkim promenama i ekonomskim nestabilnostima. Burne političke promene i breme ratova, uz rastuću ekonomsku krizu, uticali su na

---

⁶ Rezultati istraživanja sprovedenog u Srbiji 2011. godine pokazuju da 51% zaposlenih lica starih od 18 do 35 godina još uvek živi u roditeljskom domu, dok je kod nezaposlenih lica taj procenat znatno veći i iznosi 71% (Tomanović et al., 2012).

urušavanje ranijih socio kulturnih obrazaca i normi⁷. Vasović (1995) je ovaj period nazvao vremenom „vrednosnog vakuma i društvene anomije“.

Finansijska nesigurost koja proistiće iz nezaposlenosti, stvara mnoge druge vidove nesigurnosti. Pojam nesigurnosti je veoma značajan faktor u objašnjenuju ljudskog ponašanja. Emocionalna i socijalna nesigurnost, koje su u velikoj meri određene materijalnom nesigurnošću, imaju značajnu ulogu u razmišljanju o reprodukciji. U fokus-grupnom ispitivanju 43% ispitanica mlađih od 30 godina navodi da su nesigurnost i neizvesnost na ekonomskom planu doveli do izvesne ambivalentnosti muškaraca u smislu zasnivanja ozbiljne emotivne veze koja bi mogla dovesti do potomstva. Po njihovom mišljenju, ekonomski nestabilnost uzrokovala je egzistencijalnu nesigurnost i promenu stavova u odnosu na rađanje. Muškarci su, usled sveopštег haosa prisutnom pre svega na ekonomskom planu, postali nesigurni u sebe i nespremni da se suoče sa izazovima očinstva. Njihovu nespremnost 71% starijih ispitanica vidi kao jedan od relevantnih posrednih činilaca koji dovode do odlaganja rađanja. Nezainteresovanost partnera za upuštanje u dužu vezu takođe se percepira kao bitna prepreka uspostavljanju ozbiljnijih veza, a time i evoluciji stavova o početku reprodukcije.

Obe grupe ispitanica otežanu komunikaciju među polovima percepiraju kao značajnu prepreku uspostavljanju bliskih intimnih odnosa (Veljović, 2015). Istražujući socijalne i psihološke varijable motivacionog sistema reprodukcije i njihovog pozicioniranja u delatnom aspektu ljudskog ponašanja, Schmid (1989) je posebno podvukao značaj fenomena otuđenja/dezintegracije (eng. *dissolution phenomena*) koji deluje destimulativno u smislu podsticanja volje za rađanjem i prihvatanja obaveza koje roditeljstvo donosi sa sobom.⁸ Sobotka (2004) navodi da rastuća nezaposlenost proizvodi trajnu nesigurnost. To se naročito odnosi na mlađe ljude, s obzirom na to da su, po njegovom mišljenju, oni „podložni raznim vidovima nesigurnosti“. S tim u vezi, on dalje ističe da visok stepen nesigurnosti, koji proizilazi iz neadekvatnih društveno ekonomskih uslova, ne koincidira sa procesom poistovećivanja sa dugoročnim obavezama.

---

⁷ Smena velikih kulturnih sistema korespondira sa krupnim društvenim promenama, a društveno ekonomski razvitak se percepira kao pre svega kulturna promena, tj smena vrednosnih normativnih sistema karakterističnih za određeni geografski, kulturni i sociopolitički prostor. Durkheim navodi (kao što je citirano u Testa & Basten, 2014) da ekonomска kriza i visok stepen nesigurnosti, koji proizlaze iz nje, dovode do sloma društvenih normi.

⁸ Ovde Schmid posebnu pažnju posvećuje reorientaciji ljudskih akcija u smislu usvajanja fleksibilnih strategija u ponašanju, u poređenju sa prihvatanjem dugoročnih obaveza. Vrednost koju osoba pridaje ishodu sopstvenog izbora ne zavisi od mogućih, već od očekivanih dobitka i gubitaka u odnosu na referentni nivo. Polazeći od činilaca koji utiču na preference u orientaciji u ponašanju, on smatra da je potreba za sigurnošću u svim sferama života osnovni impuls, pri čemu se svaka mogućnost rizika tretira kao opasnost. Drugim rečima, ljudi više ne žele više da podnose rizike koje donosi rađanje, a koji su povezani sa intimnim relacijama i tržistem rada.

DISKUSIJA

Imajući u vidu složenu motivacionu osnovu odlaganja rađanja u uslovima brojnih specifičnosti društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja u Srbiji, dobija se eksplorativni okvir vrednosnih sistema, ponašanja i potreba ocrtnim na planu individualnih akcija. Aspekt dugotrajne krize percepira se kao generator negativnih trendova u demografskim i društvenim procesima i u mnoštvu faktora predstavlja osnovni impuls u pozicioniranju i vrednovanju stavova o reproduktivnom ponašanju.

Ekonomска situacija uticala je na promene socijalnih i kulturnih obrazaca, koje su se ocrtavale u smeni normativnih sistema i vrednosnih orijentacija. U uslovima nestabilnog tržišta rada, pojedinac je okružen brojnim nestabilnostima i rizicima. Obrasci ponašanja su podložni promenama, ne postoje univerzalne vrednosti i forme. Pojedinac je primoran da se kontinuirano prilagođava novonastalim situacijama u društvu koje se konstantno menja. U uslovima svakodnevnog egzistencijalnog pritiska, pažnja je bila usmerena na zadovoljenje primarnih potreba, dok je zadovoljenje nematerijalnih potreba bilo u drugom planu.

U mnoštvu faktora koji individualno ili u sadejstvu deluju u odnosu na motivacioni sistem ljudskog ponašanja teško je izdvojiti osnovni. Ipak, jasno je da je u konstellaciji onih faktora koji usko deluju na tendencije u oblasti reprodukcije stanovništva, najviše onih koji svoje utemeljenje imaju u aktuelnom društvenom kontekstu, koji preovladava u našim uslovima više od dvadeset godina. Bilo da se radi o finansijskoj situaciji, koja deluje inhibitorno u odnosu na ljudska stremljenja i akcije, ili o velikim kulturnim promenama otelovljenim u smeni vrednosnih orijentacija koje donose sasvim nove modele ponašanja, ili o aspektu odlaganja bitnih životnih događaja, zajednička karakteristika je zavisnost u strukturnim specifičnostima socioekonomskih okolnosti. Usporen proces radnih, porodičnih i stambenih tranzicija uslovio je kasnije zasnivanje porodične, stambene i ekonomске samostalnosti, koji uz produženi proces obrazovanja predstavljaju strukturne prepreke u motivacionom sistemu.

Ukupna nestabilnost u sferi socijalnih, intimnih i poslovnih odnosa u vremenu obeleženom brojnim nesigurnostima i životom u krajnje nepredvidivom socioekonomskom okruženju u Srbiji, reflektuje se na polju (ne)prilagođavanja svakodnevnom životnom kontekstu, što se odražava i na području donošenja odluka. U objašnjenju konstellacija intimnih odnosa i njihovih različitih formi, Bek koristi pojam nesigurnosti. Po njegovom mišljenju, "sve postaje nesigurno, u ljubavi i seksualnosti, u odnosima u braku i porodici i različitim oblicima zajedničkog života. U tom smislu, institucija roditeljstva postaje nestabilna" (Bek, 2001: 192). Werding (2014) takođe naglašava značaj mnogobrojnih nesigurnosti tako što ih posmatra

u svetu „vrednosnih opcija“ koje višestruko utiču na odlaganje rađanja. Analizirajući dejstvo društva ispunjenog rizicima i mnoštvom izbora na individualnom nivou, Bauman ističe (kao što je citirano u Sobotka, 2004) da bezbroj mogućnosti i izbora kojima je pojedinac izložen, stvara nelagodnost i odbojnost u odnosu na prihvatanje odgovornosti i dugoročnih obaveza. Previše mogućnosti i izbora postaju izazov i uzrokuju svojevrsnu nesnađenost na polju mogućih pravaca ostvarivanja ciljeva, što datim ciljevima daje svojstvo temporalnosti⁹. Izmenjen karakter intimnosti, partnerstava i životnih aranžmana postaju novi obrasci ostvarivanja intimnih veza¹⁰. Svi aspekti ljudskog delovanja podložni su promeni. Bauman (2009a) ističe da je u društvu fluidne modernosti (eng. *liquid modernity*), ljudski opstanak determinisan konstantnim dejstvom i menjanjem. Društveni uslovi se menjaju brže u odnosu na vreme potrebno da se ustoliče izvesni oblici ponašanja, načini delovanja i navike.

Nestabilnost partnerskih veza i višezačnost intimnih relacija, stvorili su izvesnu klimu ambivalentnosti, gde razmišljanja o reprodukciji ne zazuzimaju značajno mesto, i uz naglašeni nepovoljan ekonomski okvir i opadanje vrednosnih normativa, često nisu u fokusu važnih individualnih ciljeva.

ZAKLJUČAK

Rad ukazuje na međuzavisnost varijeteta psiholoških, individualnih, socijalnih i ekonomskih faktora, koji zajedno utiču na formiranje evolutivnog procesa reproduktivnih namera. Motivacioni aspekt rađanja u prvom redu je određen individualnim karakteristikama, apstrahovanim kroz sistem potreba, razmišljanja i interesovanja žene.

Ekomska varijabla rađanja u Srbiji čini primarni okvir u evoluciji reproduktivnih intencija. Balast dugotrajne ekomske nestabilnosti negativno je uticao na zadovoljenje potreba. U mnoštu različitih uloga, roditeljstvo postaje samo jedan od ciljeva, čija je realizacija direktno zavisna od niza psiholoških, socijalnih i ekonomskih faktora. Sveukupna nestabilnost, uzrokovana dugotrajanom ekonomskom krizom, a transponovana kroz visok stepen materijalne nesigurnosti, za sobom povlači i nesigurnost i nestalnost na polju socijalnih i emotivnih odnosa. Nezaposlenost, kao struktturna prepreka, proizvodi više vrsta nesigurnosti na individualnom nivou - od finansijske, socijalne do emotivne. Neadaptiranost pojedinca na nove, tržišno

⁹ Pojam temporalnosti definiše se kao svojstvo čije brojne forme oblikuju životni put (Sobotka, 2004: 30).

¹⁰ Sfera privatnosti postala je slaba i amorfna. U modernim intimnim odnosima poverenje je ambivalentno, a mogućnost raskida je manje/ više uvek prisutna. Lične veze se mogu prekinuti, a intimni odnosi vratiti u sferu bezličnih kontakata (Gidens, 1998). Bauman (2009b) navodi da je partnerstvo shvaćeno kao koalicija zajedničkih interesa. U fluidnom svetu ljudi dolaze i odlaze, njihove koalicije su sklone da budu nepostojane, fleksibilne i krhke.

strukturisane odnose u uslovima izrazito dinamičnog društva dovodi do osećanja nesnađenosti i apatije.

Odlaganje reprodukcije za kasnije godine života može poslužiti kao gradijent negativnih demografskih trendova, gde je jedna od primarnih konsekvenci opadanje fertiliteta. Preko uticaja na nedovoljno rađanje i višedecenijsko opadanje fertiliteta, odlaganje rađanja je postalo jedna od ključnih determinanti depopulacionih procesa koji se neposredno odražavaju na populacionu veličinu države.

LITERATURA

- Bauman, Z. (2009a). *Fluidni život*. Biblioteka Arhipelag, knjiga 11. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Bauman, Z. (2009b). *Fluidna ljubav*. Biblioteka Arhipelag, knjiga 12. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Becker, G. S. (1965). A Theory of Allocation of Time. *The Economic Journal*, 75(299), 493-517.
- Bek, U. (2001). *Rizično društvo. U susret novoj moderni*. Beograd: Izdavačko preduzeće Filip Višnjić.
- Bhrolchain, M. N. & Beaujouan, E. (2012). Fertility postponement is largely due to rising educational enrolment. *Population Studies*, 66(3), 311-327. DOI: 10.1080/00324728.2012.697569
- Billari, F. C. & Liefbroer, A. C. (2010). Towards a new pattern of transition to adulthood. *Advances in life course research*, 15(2-3), 59-75. DOI: 10.1016/j.alcr.2010.10.003
- Blagojević Hjuston, M. (2012). *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women.
- Blagojević, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija dvedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Corijn, M. & Klijzing, E. (2001). *Transition to Adulthood in Europe*. Dordrecht: European Association for Population Studies Kluwer Academic Publishers.
- Devedžić, M. (2006). *O prirodnom kretanju stanovništva*. Biblioteka Stanovništvo, knj. 1, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Easterlin, R. A. (1976). The Conflict between Aspirations and Resources. *Population and Development Review*, 2(3/4), 417-425.
- Elzinga, C. H. & Liefbroer, A. C. (2007). De-standardization of Family-Life Trajectories of Young Adults: A Cross-National Comparison Using Sequence Analysis. *European Journal of Population*, 23, 225-250.
- Frejka, T. & Sardon, J. P. (2004). *Childbearing trends and prospects in low fertility countries: A cohort analyses*. European Studies of Population, 13. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.
- Frejka, T. (2011). The Role of Contemporary Childbearing Postponement and Recuperation in Shaping Period Fertility Trends. In *Comparative Population Studies – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 36(4). (pp 927-958). Wiesbaden: Federal Institute for Population Research. DOI: 10.4232/10.CPoS-2011-20en

- Galland, O. (2003). Adolescence, Post-Adolescence, Youth: Revised Interpretations. *Revue française de sociologie*, 44. Supplement: An Annual English Selection.
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Biblioteka Eunomia. Beograd: Izdavačko preduzeće Filip Višnjić.
- Ignatović, S. (2009). Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost s osvrtom na Srbiju. *Stanovništvo*, 47(1), 7-22.
- Kohler, H. P. (2010). *Fertility trends and implications*. Philadelphia: Department of sociology and Population Studies Center, University of Pennsylvania.
- Lesthaeghe, R. (1980). On the Social Control of Human Reproduction. *Population and Development Review*, 6(4), 527-548.
- Lorimer, F. (1954). *Culture and Human Fertility. A Study of the Relation of Cultural Conditions to Fertility in Non-industrial and Transitional Societies*. Paris: UNESCO.
- Milić, A. (2008). Žene u bivšoj Jugoslaviji: pogled na učinke socijalizma u promeni društvenog položaja žena. U Vujović, S. (Ur.). *Društvo rizika - promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd: Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Petrović, M. (1993). Istraživanje stavova o idealnom, željenom i realizovanom broju dece. *Stanovništvo*, 30(1-4) i 31(1.2), 21-44.
- Petrović, M. (1994). *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*. Beograd: Centar za demografska istraživanja - Institut društvenih nauka, Univerzitet u Beogradu.
- Philipov, D. (2017). *Rising Dispersion in the Age at First Birth in Europe: Is it related to Fertility Postponement?* (Working Paper 11/2017, Human Fertility Database Research Report, HFD RR-2017-05). Vienna: Austrian Academy of Sciences, Vienna Institute of Demography. Preuzeto sa https://www.oewa.ac.at/fileadmin/subsites/Institute/VID/PDF/Publications/Working_Papers/WP2017_11_HFD_RR-2017-005.pdf
- Polovina, N. (2004). *Tok razvoja orijentacije ka roditeljstvu*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- Polovina, N. (2010): Promene u mišljenju roditelja o broju dece u porodici tokom tranzicije (1998- 2009). *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 131, 91-102.
- Potančoková, M., Vaňo, B., Pilinská, V. & Jurčová, D. (2008). Slovakia: Fertility between tradition and modernity. *Demographic Research*, 19, 973-1018. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.25
- Rajković, Lj (2002). *Odlučivanje o rađanju u savremenoj porodici*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Rašević, M. (2002). *Planiranje porodice - filozofija i praksa*. Planiranje porodice, knjiga 3. Beograd: Službeni glasnik.
- Rašević, M. (2006). Odlaganje rađanja u optimalnoj dobi života – osnovna demografska cena 1990-ih u Srbiji. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 121, 141-148.
- Rašević, M. (2008). Fenomen nedovoljnog rađanja i obrazovni sistem. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 1(40), 192-206. DOI: 10.2298/ZIPI0801192R
- Rijken, A. J. & Knijn, T. (2009). Couples' decisions on having a first child: Comparing pathways to early late parenthood. *Demographic Research*, 21, 765-802. DOI: 10.4054/DemRes.2009.21.26

- Schmid, J. (1989). The Background of Fertility Behaviour in Europe - New Social and Psychological Aspects In: Cliquet, R. L., Dooghe, G., de Jong-Gierveld, J. & van Poppel, F. (Eds.), *Population and Family in the Low Countries VI*, 18 (pp. 1-16). The Hague/Brüssel: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute (N.I.D.I.) and The Population and Family Study Centre (C.B.G.S.).
- Schultz, W. T. (1973). The value if children. An economic perspective. *Journal of political economy*, 81(2), Part 2: New Economic Approaches to Fertility, S2-S13.
- Sobotka, T. (2004): *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: University of Groningen, Dutch University Press.
- Spéder, Z. (2006): Rudiments of recent fertility decline in Hungary: Postponement, educational differences, and outcomes of changing partnership forms. *Demographic Research*, 15, 253-288. DOI: 10.4054/DemRes.2006.15.8
- Spengler, J. (1966). Values and Fertility Analysis. *Demography*, 3(1), 109-130.
- Stanulović Kapor, N. (1985). *Psihologija roditeljstva*. Beograd: Nolit.
- Stanulović Kapor, N. (2001). Stresogeni uslovi života i reproduktivno ponašanje. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 110-111, 255-259.
- Tanner J. L. & Arnett J. J. (2009). The emergence of „emerging adulthood“. The new life stage between adolescence and young adulthood. In Furlong, A. (Ed.) *Handbook of Youth and Young Adulthood. New Perspectives and Agendas* (pp 39-45). London/New York: Routledge Tylor & Francis Group.
- Tavares, L. P. (2010). *Who delays childbearing? The relationships between fertility, education and personality traits* (ISER Working paper No 2010-17). Colchester, England: Institute for Social and Economic Research (ISER), University of Essex.
- Testa, M. R. & Basten S. (2014): Certainty of meeting fertility intentions declines in Europe during the ‘Great Recession’. *Demographic Research*, 31, 687- 734. DOI: 10.4054/DemRes.2014.31.23
- Tomanović, S., Stanojević, D., Jarić, I., Mojić, M., Dragićić Labaš, S., Ljubičić, M. & Živadinović, I. (2012). *Mladi - naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Udry, J. R. (1996). Biosocial Models of Low-Fertility Societies. *Population and Development Review*, 22, Supplement: Fertility in the United States: New Patterns, New Theories, 325-336. DOI: 10.2307/2808017
- Vasović, M. (1995). Psihičke predispozicije i promene ekonomске svesti. U Golubović, Z., Kuzmanović, B. & Vasović, M. (Ur) *Društveni karakter i društvene promene u svetu nacionalnih sukoba*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i „Filip Višnjić“.
- Veljović, R. (2014). Odlaganje rađanja – savremeni demografski fenomen. U *Zbornik: Geografsko obrazovanje, nauka i praksa – Razvoj, stanje i perspektive* (345-351). Beograd: Univerzitet u Beogradu-Geografski fakultet.
- Veljović, R. (2015). *Demografski aspekt fenomena odlaganja rađanja u Srbiji*. (neobjavljeni master rad). Univerzitet u Beogradu-Geografski fakultet, Beograd.
- Veljović, R. (2015a). *Društveni okvir odlaganja rađanja u Srbiji*. Biblioteka Initium. Beograd: Zadužbina Andrejević.

- Veljović, R. & Paunović, D. (2014): Age model of fertility in Vojvodina at the beginning of the 21st century in Vojvodina. *Zbornik Matrice srpske za društvene nauke*, 148, 481-489.
- Werding, M. (2014). Children are costly, but raising them may pay: The economic approach to fertility. *Demographic Research*, 30, 253-276. DOI: 10.4054/DemRes.2014.30.8

POSTPONEMENT OF CHILDBEARING – MOTIVATIONAL FRAME OF REFERENCE

Radmila VELJOVIĆ

SUMMARY

Bearing in mind its effect on insufficient births, closely determining population size of the country, birth postponement is a very important issue. Serbia is facing this phenomenon for couple of decades now, especially during the last twenty five years or so, surrounded with social and economic downfall, filled with wars, sanctions and political turmoil followed by large- scale economic reforms, outlining the period of economic transition.

At first, individual aspect of motivational system of reproduction has been evaluated, with a sequence of psychological variables, and their influence on women's thoughts and attitudes on reproduction. Individual decisions are not being interpreted beyond the existing social context, they are formed in, and that is how their co- dependence with the inherent social conditions and their mechanisms has been emphasized. Bearing in mind difficult economic conditions, aspect of everyday life has been signified as the reference frame of actualization and satisfaction of human needs. Financial deprivation has produced a significant amount of instability in the field of emotional and social relationships, affecting the quality of the human relations. Diverse patterns of intimacy, along with instability of different kinds of partnerships, have created a certain climate of ambivalence, where people no longer pay attention on evaluating fertility behavior as they used to, whereas reproductive preferences no longer represent the most viable individual goal.

The beginning of the 21st century was marked with transitional processes and structural reforms. In the times of turbulent social and economic circumstances, empowered by constant political instability, peoples' lives were filled with material insecurity and overall instability. Consistent deprivation caused by long term economic crisis, had a disengaging effect in the field of decision making process.

Keywords: women, motivational aspects of childbearing, birth postponement, Serbia, socio-economic context.

Originalni naučni rad

Primljen: 15.11.2017.

Prihvaćen: 29.12.2017.

UDK: 314.5.06(497.11)(4-672 EU)

ZASTUPLJENOST I OSNOVNE KARAKTERISTIKE VANBRAČNIH ZAJEDNICA U SRBIJI I EVROPSKOJ UNIJI

Olivera NEGOVANOVIĆ

Svetozara Markovića 6, 11550 Lazarevac, Republika Srbija, e-mail: olivera.negovanovic@gmail.com

Sažetak: Rad govori o pojavi vanbračnih zajednica, sve popularnijem obliku partnerstva savremenog društva, koji kroz proces tranzicije bračnosti postaje prisutan i u stanovništvu Srbije. Rezultati popisa stanovništva i domaćinstava 2011. godine su omogućili istraživanje neformalnih partnerskih unija i njihovih karakteristika Republici Srbiji putem analize bračne strukture stanovništva. Nedostatak statističkih podataka o vanbračnim zajednicama u ranijim popisima sprečava praćenje njihove dinamike u dužim vremenskim serijama. Rad sublimira i promene u modernom društvu koje su prethodile novim oblicima neformalnog partnerstva. Shodno ranijoj pojavi modernih vanbračnih zajednica u Evropskoj Uniji i njihovoj ekspanziji u zapadnim, a naročito skandinavskim zemljama, komparacija različitih kohabitacijskih iskustava Srbije i evropskih zemalja predstavlja poseban deo rada.

Ključne reči: vanbračne zajednice, brak, bračna struktura, Srbija, Evropska unija.

Abstract: Cohabiting couple, the increasingly popular form of partnership in modern society, becomes present in the Serbian population through the process of transition of marriage. The results of the population and household census in 2011 enabled the research of informal partner unions in our country through the analysis of the marital structure of the population. The lack of statistical data on cohabitation in the previous censuses prevents monitoring of their dynamics over long time series. The paper also sublimates the changes in modern society that preceded the new forms of informal partnership. Due to the earlier appearance of modern cohabiting couple in the European Union and their expansion in Western, and especially in the Scandinavian countries, the comparison of different cohabitation experiences of Serbia and European countries is a special part of this paper.

Keywords: cohabiting couple, marriage, marital structure, Serbia, European Union.

UVOD

Demografska tranzicija kao kompleksan proces prelaza sa visokih na niske stope rađanja i umiranja uticala je na promene reproduktivnih normi stanovništva i modela bračnosti, kao i učestaliju pojавu vanbračnih zajednica¹. Vanbračne zajednice se u literaturi nazivaju i kohabitacijama, a definišu se kao unija života dve osobe suprotnog pola, koje nisu u formalnom, pravno-sankcionisanom braku. Na bazi niza demografskih podataka, anketa i drugih istraživanja, može se zaključiti da su najzastupljenije kod mlađih, u predbračnoj formi koja se najčešće završi brakom, u obliku trajne zajednice ili alternative života u paru (Bobić, 2003).

Porodični zakon Republike Srbije reguliše vanbračnu zajednicu kao trajniju zajednicu života žene i muškarca, između kojih nema bračnih smetnji, a koja se formira započinjanjem zajedničkog života. Po pitanju imovinskih odnosa i izdržavanja važe iste odrednice kao kod braka, a najvažnija razlika između braka i vanbračne zajednice je nepostojanje zakonskog nasleđivanja između vanbračnih partnera.

Cilj istraživanja je da se sagledavanjem bračne strukture stanovništva Srbije iz popisa 2011. godine predstave vanbračne zajednice i njihova suštinska obeležja, s obzirom da su prvi put statistički registrovane u jednom popisu. Kako su vanbračne zajednice proizvod promena nastalih u savremenom društvu i ispoljavaju se u više oblika, akcenat je stavljen na odlike modernog društva koje objašnjavaju njihovu popularnost među partnerima.

Komparativna analiza vanbračnih zajednica u evropskim zemljama ukazuje na raznovrsna iskustva, pa su one u pojedinim državama legitiman i opšte prihvaćen način života, a u drugim ređe prisutne, najpre kao predbračne. Uporednim pristupom mozaik vanbračnih unija u Evropi postaje potpun. U završnom delu rada je osvrt na moguće posledice širenja vanbračnih zajednica, pitanja u kojoj meri su prethodile braku ili bile njegova alternativa, kako su uticale na rađanje i koliko su prihvatljiv aranžman reprodukcije stanovništva.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Vremenski okvir istraživanja predstavlja period od početka širenja vanbračnih zajednica sedamdesetih godina 20. veka, do poslednjeg popisa stanovništva Srbije, 2011. godine.

Prostorni obuhvat čini teritorija Srbije i odabrane zemlje Evrope u kojima se kohabitacije različitih formi pojavljuju zavisno od socio-ekonomskih, religijskih i kulturnih aspekata, kao i opšteg stepena društvenog razvoja.

---

¹ U daljem tekstu za sinonime vanbračnih zajednica koristiće se pojmovi: kohabitacija, neformalno partnerstvo, suživot, neformalna unija.

Pored logičkih operacija, analize, sinteze i generalizacije, u cilju dobijanja što potpunijih saznajnih rezultata o vanbračnim zajednicama, korišćeno je više metoda: statistički, komparativni i demografski.

Popis stanovništva i domaćinstava 2011. godine je uzet za osnovni izvor podataka o suštinskim karakteristikama vanbračnih zajednica u Srbiji, a statistička baza OECD -a omogućila je praćenje njihovih parametara u odabranim zemljama Evropske Unije.

Kvalitativna analiza u radu se zasniva i na već objavljenim rezultatima empirijskih istraživanja publikovanih u domaćoj i stranoj literaturi.

TIPOVI I DRUŠTVENI OKVIR DISPERZIJE VANBRAČNIH ZAJEDNICA

Sedamdesetih godina 20. veka vanbračne zajednice su od relativno retke pojave postale uobičajena praksa u životu odraslih u svetu. "Zlatna era braka" je u razvijenim evropskim zemljama trajala od 1950. do ranih 70-ih, od kada stope nupcijaliteta opadaju, prosečna starost pri sklapanju braka raste, dok se istovremeno stabilnost bračnih odnosa narušava implicirajući porast divorcijaliteta i udela brakova višeg reda. Vanbračne zajednice različitih tipova i starosnih modela (predbračnih, alternativnih braku, postbračnih) su sve prisutnije, a uzlazni trend beleže i vanbračna rađanja. Danas mnogo parova praktikuje zajednički život pre braka, a jedna četvrtina rođene dece će provesti deo odrastanja u vanbračnoj zajednici (Musick, 2007).

Tokom poslednje četiri decenije, analiza i razumevanje promena u demografskom ponašanju (i bračnoj strukturi) se baziraju na postulatima teorije druge demografske tranzicije. Koncept je stekao široku primenu, a prioriteti su: ispitivanje korelacije između promena vrednosnog sistema na jedoju, i promena bračne i porodične strukture i fertiliteta na drugoj strani (Stanković & Penev, 2010). Radikalne promene u normativnom sistemu, individualizam, marginalizacija kolektivnih interesa, narušavanje bračne unije, su samo neke od međusobno uslovljenih instanci na kojima se zasniva ova savremena etapa demografskog razvijatka. Van de Kaa (2002) polazi od procesa modernizacije, sinonima kompleksnih promena celokupnog društva (ekonomije, politike, javnog i svakodnevnog života pojedinca), oslobođanja od tradicije, porasta životnih opcija pojedinca, međusobne kompetencije i borbe za socijalni položaj. Promene u ponašanjima se objašnjavaju dejstvom preobražaja strukturnih uslova društva i ekonomskom krizom, kada novo ponašanje može da predstavlja reakciju na nepovoljne životne uslove, a ne posledicu novih izbora i ličnih prioriteta (Stanković & Penev, 2010). Jačanjem sekularizma, privrede, ururbanizacije, obrazovanja, ekonomske aktivnosti žena, individualizma, želje za profesionalnim napretkom i ličnih aspiracija, težište se postepeno pomera sa porodice na partnerstvo.

Individualizam i ostvarenje ličnih aspiracija, važni činioci disperzije vanbračnih zajednica, odvijaju se u uslovima materijalne sigurnosti, pa su ove vrednosti prisutnije kod obrazovanih i finansijski bezbednijih kategorija društva. Ipak, u nekim zemljama je porast vanbračnih zajednica prvo zabeležen kod pripadnika nižih društvenih slojeva, usled socio-ekonomskih teškoća, a ne privrženosti alternativnim formama braka. Propast socijalističkog društvenog poretku u svetu je proizvela ekonomsku krizu, nezaposlenost, stambenu neobezbedenost, što je uzrokovalo očuvanje bračnih veza - stuba materijalne sigurnosti, ali i odlaganje braka, rast predbračnih kohabitacija i vanbračnih rađanja. Premisa „teorije druge demografske tranzicije“ da ekonomска sigurnost i napredak donose promene vrednosnih normi, visoko vrednovanje samorealizacije i ličnih dostignuća, ne može se primeniti na postsocijalističke zemlje, jer je njihov standard, nakon izlaska iz faze ekonomске stagnacije i postindustrijske transformacije, suštinski niži od zapadnoevropskih zemalja (Petrović, 2011). Time su, i pored prevazilaženja tradicije, individualne aspiracije vezane za promene demografskog ponašanja manje ekspresivne nego kod evropskih zemalja.

Na primeru Švedske, predvodnice modernizacijskih tokova u Evropi i zemlje sa najvišim stepenom tranzicije partnerskih odnosa, istraživači su zapazili četiri stadijuma razvoja vanbračnih zajednica (Musick, 2007):

- I - Najveći deo stanovništva stupa direktno u brak, a ponašanje manjine koja preferira kohabitacije se smatra devijantnim;
- II - Vanbračne zajednice su dostigle stepen razvoja u kome čine „prostor“ za preispitivanje stabilnosti veze i uvod u brak, najčešće bez dece;
- III - One su društveno prihvaćena alternativa braka i podizanja dece;
- IV - Ne razlikuju se od bračne zajednice, a rađanje i odgajanje dece je ravnopravno.

Stadijumi tranzicije imaju različitu dužinu trajanja, s pravilom da nikada ne dolazi do povratka na prethodni razvojni nivo. Tipologija vanbračnih zajednica se bazira na sledećim parametrima: dužina trajanja, verovatnoća transformacije u brak, stepen u kome predstavlja uvod u brak i verovatnoća rađanja (Petrović, 2011).

Posledica produženja očekivanog trajanja života u savremenom svetu je produženje faze života koja prethodi braku i formiranju porodice, tzv. preparentalne faze. Ona otvara mogućnost za širok spektar partnerskih relacija pre formalnog braka. Napuštanjem roditelja, mlađi se odlučuju na samostalan život ili partnerski, izloženi nekvalitetnim uslovima života i poljuljanoj materijalnoj stabilnosti. Osamdesetih godina 20. veka se javlja trend produženog „socijalnog detinjstva“ usled pohađanja viših nivoa obrazovanja, transformacije roditeljskog doma (veći stambeni prostor

za mlade), nižeg fertiliteta i boljeg životnog standarda što je rezultiralo zasebnim stanovanjem članova porodice u zajedničkom domu. Pomenuti fenomeni su uticali na pojavu različitih oblika partnerskih zajednica i razdvajanje seksualnosti od prokreacije, a njihove demografske posledice su: starenje nupcijaliteta, fertiliteta i celokupnog stanovništva, porast samaca i samohranih roditelja (Bobić, 2006).

U zapadnoj i severnoj Evropi egzistiraju dva tipa samaca: prelazni tip (ovakav izbor je samo faza, nakon napuštanja roditelja ili raskida partnerstva, nisu protivnici braka i porodice, ali su deo njihovog odlaganja), i trajne odluke (odbijanje bilo kakvog vezivanja za drugu osobu).

Samohrani roditelji (žene) u savremenom društvu se dele na: žene koje svojom voljom samostalno rađaju i podižu decu, i one koje ovaj status dobija usled razvoda braka.

Najpoznatiji deinstitucionalizovani oblici partnerstva danas su: **LAT** (*live apart together*) - seksualna zajednica partnera (obično iznad 15 godina starosti) koji žive u odvojenim domaćinstvima, kohabitacija tipa *uvod u brak* - prelazi u porodično-bračnu zajednicu rađanjem dece (između 30 i 40 godina starosti žene) i *postrazvodna* (drugi brak se ne sklapa da se ne bi izgubile socijalne beneficije iz prethodnog braka). Parovi u manje rasprostranjenoj vanbračnoj zajednici **DINKS** (*double income no kids*) se trajno odriču roditeljstva, a pripadaju mlađim, obrazovanim, materijalno situiranim licima koja ističu uzajamnu bliskost, ali i samostalnost.

Pasquini & Samoggia (2007) su fokus svog interesovanja pomerili na rodnu perspektivu vanbračnog odnosa. Naglašavaju da zaposlenost žena i ekonomski nezavisnost povećava verovatnoću nekonvencionalnih partnerskih zajednica. Zatim, žene koje su iskusile razvod roditelja su opreznije u odluci da zasnuju bračni odnos i sklonije odabiru vanbračne veze. Nesigurnost i strah, podstaknuti roditeljskim bračnim neuspehom, nisu presudni faktori odustajanja od braka, već ih prate nedovoljno izgrađene ili pokidane emotivne i porodične veze. U Švajcarskoj je očekivano da mlađi muškarci, stacionirani u urbanim sredinama preferiraju vanbračne zajednice, dok je situacija kod žena složenija. Bez obzira na nivo životnog standarda i liberalnost društva, žene su podložnije društvenom preispitivanju i uboljčavanju u određen sistem poželjnih ili očekivanih ponašanja.

VANBRAČNE ZAJEDNICE U SRBIJI PREMA POPISU STANOVNIŠTVA 2011.

Srbija se nakon iscrpljujuće ekonomске krize s kraja 20. veka sporo prepuštala promenama demografskog ponašanja. Brojne prepreke su usporavale napredak, emancipaciju i lične prioritete, dajući prednost

tradicionalno visokoj univerzalnosti braka, retkim razvodima i još redim vanbračnim zajednicama. U periodu pre popisa stanovništva 2011., za Srbiju postoji vrlo malo pouzdanih podataka o rasprostranjenosti kohabitacija. Anketa na nacionalno reprezentativnom uzorku domaćinstava, koju je krajem 2003. godine sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, pokazala je da je udeo kohabitacija minimalan, svega 1,4%, od čega predbračnih 0,6% i postbračnih 0,6% (Bobić, 2006). Popis stanovništva 2011. godine, prvi put nudi mogućnost utvrđivanja precizne dinamike kretanja vanbračnih zajednica u Republici Srbiji. Zvanična statistika je, imajući u vidu izmenjen odnos prema braku kao instituciji, prikupila podatke o licima koja žive u neformalnim partnerskim zajednicama. To je omogućilo uvid u detaljniju socijalnu stratifikaciju ovog fenomena kroz osnovna obeležja aktera vanbračnih unija (starost, školska spremna, aktivnost, etnička pripadnost itd.). Pitanje o zakonskom bračnom statusu spada u red tzv. osnovnih obeležja popisa stanovništva² i dobija se putem izjave lica o formalno-pravnom (zakonskom) bračnom statusu.

Tabela 1. Stanovništvo Srbije staro 15 ili više godina u vanbračnoj zajednici, po polu i tipu naselja, 2011.

Pol/Tip naselja	Broj lica koja žive u vanbračnoj zajednici	Udeo u ukupnom stanovništvu starijem od 15 god. (%)
Ukupno gradska i ostala		
Svega	236063	3,8
Muško	117893	4,0
Žensko	118170	3,7
Gradska		
Svega	148268	4,1
Muško	74076	4,3
Žensko	74192	3,9
Ostala		
Svega	87795	3,5
Muško	43817	3,5
Žensko	43978	3,5

Napomena: Podaci se odnose na Republiku Srbiju bez teritorije Kosova i Metohije

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2013, RZS.

² Bračni status stanovništva u popisu 2011. se može posmatrati sa aspekta zakonskog de jure bračnog statusa i de facto bračnog statusa, koji uključuje lica u vanbračnoj zajednici.

Disperzija vanbračnih zajednica u Srbiji je odraz utemeljenih normi o braku kao najpogodnijem ambijentu za podizanje dece. One su stadijum bračnog procesa i najčešće čine uvod u brak, „brak na probu“, a ređe alternativu braka (Penev & Stanković, 2012). Neformalne zajednice u Srbiji prelaze u brak rođenjem deteta ili željom da se dobije potomstvo. Prema rezultatima Popisa stanovništva 2011. godine u vanbračnim zajednicama u Srbiji živi 236.063 lica. Njihovo učešće u ukupnom stanovništvu starijem od 15 godina iznosi 3,8% (Tabela 1.). Procentna zastupljenost muškaraca je nešto veća (4,0%) nego žena (3,7%). U poređenju sa ostalim evropskim zemljama, rasprostanjenost vanbračnih zajednica u Srbiji može se oceniti kao niska.

Udeo lica u vanbračnim zajednicama je veći u gradskim nego u ostalim naseljima i to kod oba pola. Razlike su manje naglašene kod žena nego kod muškaraca. Procentno učešće muškaraca koji žive u vanbračnim zajednicama je u gradskim naseljima veće nego žena, a u ostalim naseljima su udeli muškaraca i žena skoro istovetni.

Tabela 2. Starosno-polna struktura stanovništva Srbije u vanbračnoj zajednici, 2011.

Starost	Broj stanovnika u vanbračnoj zajednici			Udeo u ukupnom stanovništvu starijem od 15 godina (u %)		
	Svega	Muško	Žensko	Svega	Muško	Žensko
Ukupno	236063	117893	118170	3,8	4,0	3,7
15-19	5498	1002	4496	1,4	0,5	2,3
20-24	19534	6671	12863	4,4	3,0	6,0
25-29	34658	15443	19215	7,2	6,3	8,2
30-34	38119	19112	19007	7,7	7,6	7,8
35-39	32544	16843	15701	6,6	6,8	6,4
40-44	26201	14015	12186	5,6	6,0	5,2
45-49	22101	12018	10083	4,6	5,0	4,1
50-54	18926	10598	8328	3,6	4,2	3,1
55-59	15693	9053	6640	2,6	3,1	2,2
60-64	10356	5795	4561	2,0	2,3	1,6
65-69	5092	2857	2235	1,5	1,8	1,2
70-74	3821	2156	1665	1,1	1,4	0,8
75 +	3520	2330	1190	0,6	1,1	0,4

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2013, RZS.

Procentna zastupljenost lica koja žive u vanbračnoj zajednici u ukupnom stanovništvu različita je po starosti (Tabela 2.). Udeo lica iz najmlađe starosne grupe je nizak (1,4%). Najveće je učešće lica koja pripadaju grupi 30 do 34 godina i iznosi 7,7%. S povećavanjem starosti učešće se kontinuirano smanjuje pa u grupi 70 do 74 godina udeo lica koja žive u vanbračnim zajednicama iznosi 1,1%, a u starosti 75 godina ili više tek 0,6%. Uočavaju se i razlike po polu. Procenat lica koja žive u vanbračnim zajednicama u ukupnom stanovništvu u mlađim starosnim grupama veći je kod žena, u najmlađoj četiri i po puta, a u grupi 20 do 24 godine duplo veći. Najveće učešće kod žena je u grupi 25 do 29 godina i sa povećanjem starosti ono kontinuirano opada. U starosnoj grupi 30 do 34 godine, u kojoj je udeo kod muškaraca najveći, polne razlike skoro isčezavaju. U grupi 35 do 39 godina i u svim narednim, udeo kod muškaraca je stalno veći, najviše za polovinu vrednosti udela kod žena, osim u najstarijoj grupi 75 godina i više, gde je razlika skoro trostruka.

Prema rezultatima popisa stanovništva 2011. godine obrazovna struktura stanovništva u vanbračnim zajednicama ne pokazuje ne pokazuje veća odstupanja u odnosu na stanovništvo u formalnim bračnim zajednicama. Najveća odstupanja se beleže kod stanovništva sa osnovnim i visokim obrazovanjem, gde su uočljivi nešto niži udeli ovih kontingenata kod stanovništva u vanbračnim zajednicama (Tabela 3.).

Tabela 3. Stanovništvo Srbije staro 15 i više godina koje živi u bračnoj ili vanbračnoj zajednici prema najvišoj završenoj školi, 2011.

	Ukupno	Osnovno ili manje	Srednje obrazovanje	Više ili visoko obrazovanje	Nepoznato
Ukupno u zajednici	3537476	1.099.714	1811779	614812	11.171
Bračnoj	3301413	1017467	1693346	580417	10.183
%	100	30,8	51,3	17,6	0,3
Vanbračnoj	236063	82247	118433	34395	988
%	100	34,8	50,2	14,6	0,4

Izvor: Proračun na osnovu rezultata Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova, 2013, RZS.

Dinamika obrazovne strukture stanovništva Srbije koje živi u vanbračnim zajednicama ne potvrđuje prepostavku da je izbor neformalnog partnerstva odraz procesa modernizacije bračnih odnosa. Statistički podaci pokazuju suprotne tendencije, pa u kohabitacijama u nešto većoj meri žive lica nižeg obrazovanja i socijalnog statusa, u odnosu na obrazovanija lica povoljnijeg društvenog statusa.

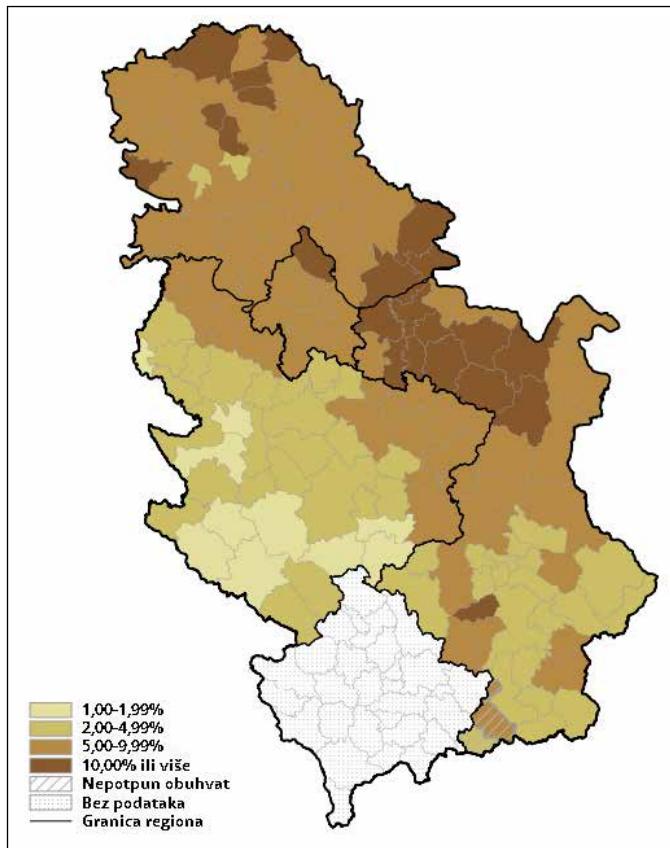
Tabela 4. Rang stanovništva Srbije starog 15 i više godina u vanbračnim zajednicama prema nacionalnoj pripadnosti, 2011.

Nacionalna pripadnost	Broj lica u vanbračnoj zajednici	Udeo u ukupnom broju pripadnika date nacionalnosti
Romi	24597	24,6
Rumuni	1667	6,5
Neizjašnjeni i neopredeljeni	7497	5,7
Albanci	266	5,5
Vlasi	1724	5,4
Regionalna pripadnost	1431	5,3
Jugosloveni	1135	5,1
Mađari	11387	5,1
Nepoznato	2665	4,5
Crnogorci	1461	4,2
Ostali	3233	4,0
Makedonci	771	3,6
Srbi	172573	3,3
Hrvati	1735	3,2
Slovaci	953	2,1
Bošnjaci	1927	1,8
Ukupno	236063	3,8

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2013, RZS.

Posmatrano prema nacionalnom sastavu stanovništva Srbije, Romi imaju najveći udeo lica koja žive u vanbračnim zajednicama, zahvaljujući pre svega tradiciji običajnih brakova (Tabela 4.). Četvrtina (24,6%) od ukupnog stanovništva Roma živi u vanbračnim zajednicama. Od ostalih nacionalnosti u vanbračnim zajednicama živi: 5,7% neopredeljenih i neizjašnjenih lica, Rumuna 6,5%, Vlaha 5,4, Jugoslovena i Mađara 5,1%, zatim 1,8% pripadnika bošnjačke i 2,1% slovačke pripadnosti. Ove razlike potiču od raznovrsnih demografskih, socioekonomskih i kulturnih odlika pripadnika pojedinih nacionalnosti (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji), a posbnu pažnju i dodatni oprez istraživača pri donošenju zaključaka bi mogli privući udeli stanovništva u vanbračnim zajednicama iz kontingenta flotantnih etničkih grupa, kao i lica koja se nisu nacionalno bliže deklarisala (Knežević, 2017).

Prostorni razmeštaj vanbračnih zajednica u Srbiji oslikava najveću koncentraciju u istočnom delu zemlje, zatim u centralnim delovima i Vojvodini, dok ostatak Srbije karakterišu neznatni udeli.

*Slika 1. Opštine u Republici Srbiji
sa najvećim i najmanjim udelenom vanbračnih zajednica
(Izvor: Republički zavod za statistiku, 2013.)*

Na nivou opština udeli su veoma različiti i kreću se u širokom rasponu od 1,1% u Sjenici i Novoj Varoši, do 16,1% u Kostolcu i 12,7% u Majdanpeku. Činjenica da su vanbračne zajednice u nekim opštinama Srbije česta pojava, dok su za druge nepoznana ili prisutne u naznakama, objašnjava se socioekonomskim, demografskim, kulturnim i drugim razlikama. Obrazovna struktura, nacionalni sastav, nivo urbanizacije, društveno-ekonomski položaj žena, kulturni obrasci fertilnog ponašanja, privredni razvoj su samo neki od faktora opštinskih razlika u rasprostranjenosti vanbračnih zajednica kod nas. Istražujući pomenuta svojstva opština u Srbiji, mogu se predvideti neki od uzroka date raspodele. Visok udeo lica u vanbračnim zajednicama u opštini Kostolac je delom rezultat visokog u dela

romske populacije za koju je, kako je već pomenuto, ovaj oblik partnerstva svojstven. Udeli lica u vanbračnim zajednicama iznad republičkog proseka su takođe prisutni i u opština Kovin, Bela Crkva i Srbobran.

Prisustvo vanbračnih zajednica u opštini Majdanpek se može delimično tumačiti njihovim tradicionalnim osobinama, ali i činjenicom da je ova opština nekada bila industrijski razvijena, pa je migrantsko stanovništvo iz drugih delova bivše države tada sklapalo neformalne zajednice sa autohtonim. Na višu koncentraciju vanbračnih zajednica u Majdanpeku i drugim delovima Istočne Srbije uticaj ima i prisustvo Vlaha, etničke zajednice sklone neformalnim partnerstvima (Knežević, 2013).

Opštine sa minimalnim udelima stanovništva van braka smeštene su i na jugozapadu zemlje, shodno negovanju tradicije, univerzalnosti braka, nepovoljnog položaju žena i izraženom uticaju religijskih i kulturnih normi na bračni model ponašanja.

Kohabitacije u Srbiji su još uvek van domaćaja postmaterijalističkih vrednosti na njihovu disperziju, dok su glavni činoci njihove pojave sadržani u tradiciji i nepovoljnoj ekonomskoj stvarnosti, bez veće uloge modernizacijskih tokova. U tom smislu, Srbija se razlikuje od evropskih zemalja.

VANBRAČNE ZAJEDNICE U EVROPI

Istraživanja vanbračnih zajednica u evropskim zemljama ukazuju na postojanje sličnosti u društvenim normama i stavovima, ali i specifičnosti kojom odiše svaka od razmatranih zemalja. U svakoj postoji drugačiji obrazac formiranja porodice, uslovjen spletom istorijskih, kulturnih, političkih i ekonomskih obeležja (Perelli-Harris et al., 2014).

Zahvaljujući postignutom nivou društvenog razvoja, opšteg blagostanja i mogućnosti da se lični prioriteti i individualni izbori postave pred pojedinca, napredne zemlje Severne i Zapadne Evrope su prvaci u domenu tranzicije bračnosti i rasprostranjenja vanbračnih zajednica. Tako su predvodnice u učestalosti neformalnih oblika partnerstava Švedska, Finska, Danska, Norveška, Francuska, Holandija, Nemačka, Austrija, Mađarska, Češka, Belgija i Velika Britanija imaju umerenu rasprostranjenost kohabitacija, dok su minimalno prisutne u Irskoj, Poljskoj, Slovačkoj i mediteranskim zemaljama.

Slično kao u Srbiji, modernizacija je u mediteranskim i zemljama Istočne Evrope usled socio-kulturoloških (religijske i druge, tradicionalne vrednosti, značaj bračne institucije) ili strukturnih faktora (specifičan socio-ekonomski razvoj u bivšim komunističkim zemljama), nailazila na određene prepreke. U navedenim uslovima životni izbori pojedinaca nisu samo proizvod

mogućnosti koje društvo nudi, već neophodnost realne procene između sopstvenih želja i ciljeva, resursa, i očekivanja okruženje (Bobić, 2006).

Podaci iz tabele 6. manifestuju procenat stanovništva bračnog uzrasta u vanbračnim zajednicama, u ukupnom stanovništvu odabralih zemalja, a posebno je istaknuta starosna grupa 20-34, u kojoj je primećena i najveća koncentracija kohabitantata. Švedska sa 19,2%, u ukupnom i 29,4% u stanovništvu starosti 20-34, prednjači u učestalosti vanbračnih zajednica, dok je na dnu tabele Poljska sa 2,1%, odnosno 3,4%.

U celoj Evropi je konstatovano pomeranje starosne granice pristupanja suživotu, pa mladi sve ranije postaju kohabitanti, nasuprot kontinuiranom rastu godina života kada sklapaju prvi brak (Perelli-Harris et al, 2014).

Tabela 6. Stanovništvo pojedinih zemalja Evrope u vanbračnim zajednicama, 2011.

	% kohabitacija u ukupnom stanovništvu bračnog uzrasta	% kohabitacija u starosnoj grupi 20-34
Švedska	19,2	29,4
Holandija	16,1	25,3
Norveška	14,9	23,0
Francuska	14,7	28,5
Danska	14,1	28,7
V. Britanija	12,2	21,9
Švajcarska	10,7	17,3
Austrija	9,7	16,9
Španija	8,9	15,9
Nemačka	8,7	17,4
Portugalija	8,7	16,1
Belgija	8,6	15,9
Italija	5,2	6,9
Poljska	2,1	3,4

Izvor: www.oecd.org

U severnoj Evropi proces modernizacije se relativno rano ispoljio pod uticajem protestantizma, podržan od strane političke elite koja je težila da obezbedi jednake šanse za sve. Žene u Švedskoj su rano uključene u proces obrazovanja i tržište rada, široko je vrednovana i tolerisana svest o različitosti, prihvaćen abortus, upotreba kontracepcije i odobravani su razvodi.

Stoga za region severne i zapadne Evrope, vanbračne zajednice predstavljaju uobičajen način života. Kod mladih su posebno popularne i čine uvod u brak, tj. poligon za proveru kompatibilnosti partnera ili trajni životni odabir. Za razvedene je ovaj partnerski aranžman posebno privlačna opcija kojoj se neretko prepustaju.

Rizici sa kojima se vanbračni partneri suočavaju su veća nestabilnost i verovatnoća raspada zajednice (Di Giulio & Rosina, 2007). Švedska je u tom smislu specifična država, jer je linija između zakonski sklopljenog braka i vanbračne zajednice skoro nevidljiva, kako po trajnosti i rasprostranjenosti, tako i po modelu rađanja. Iako je njeno stanovništvo dostiglo stadijum razvoja kada za osnovne determinante difuzije vanbračnih odnosa smatramo promene u vrednosnoj orientaciji, poput visokog značaja autonomije, samorealizacije, rodne simetrije i tolerancije, ono ne odbacuje brak u potpunosti, već ga odlaže za kasniji period života. Prednost koju partneri daju neformalnim zajednicama je potkovana mišlju da su one test zajedničkog života, bez neophodnog prolaska kroz proces razvoda, ako zajednica ne opstane.

U Švedskoj i Norveškoj je taj „test“ obavezna praksa pre braka, pod pretpostavkom da to nije krajnja tačka u odnosima i da je takva vrsta posvećenosti korisna za partnere.

Ovom regionu u suprotnim trendovima pariraju južni i istočni delovi Evrope, tj. zemlje u kojima su religija, tradicija, uvažavanje zakonski sklopljenog braka, ali i socijalističke vrednosti, destabilizovale rast neformalnih zajedница. Mnogi istraživači smatraju da će vremenom razlike u prevalenciji vanbračnih zajednica u Evropi nestati (Di Giulio & Rosina, 2007).

Italija i Španija su po pitanju novih porodičnih i partnerskih formi prilično konzervativne, etiketirajući ih kao neuobičajene, a u krajnjem slučaju devijantne oblike ponašanja. Za ove katoličke zemlje je karakteristično da se momenat osamostaljenja vremenski podudara sa odlukom o stupanju u brak. 80-86% žena starosti 25-29 godina, su zajednički život sa partnerom započele ulaskom u brak, pa je procenat vanbračnih zajednica i rađanja van braka nizak. Italija i Španija su privredno manje razvijene nego zemlje zapada i severa. Problemi sa kojima se danas suočavaju su nezaposlenost i niska ekonomska aktivnost žena proizašle iz smenjivanja faza ekonomskog rasta i stagnacije (Pasquini & Samoggia, 2007). Žene koje su odabrale život u vanbračnoj zajednici su opisane kao manje religiozne, odrasle u urbanim sredinama, sa nižim nivoom obrazovanja i zaposlene.

Istraživači vanbračnih zajednica u mediteranskim zemljama procenjuju da osnovni uzrok njihove kasnije pojave i nepopularnosti, leži u specifičnim porodičnim odnosima roditelja i dece, na čije odluke odrasli imaju važan

uticaj. Di Giulio & Rosina (2007) navode da pomenuto stanje nije proizvod nezainteresovanosti mladih za kohabitacijske odnose, već poštovanja tradicije, roditeljskih sistema vrednosti i činjenice da je u teškim ekonomskim prilikama, njihova podrška ključna za napredovanje i osamostaljenje. Za mlade u severnoj i zapadnoj Evropi je sličan način održavanja porodičnih veza manje poznat zahvaljujući razvijenom sistemu socijalne zaštite koji im pruža pomoć i šansu da rano postanu nezavisni. Buduća očekivanja u pogledu Italije i Španije ukazuju na rastući trend vanbračnih zajednica, jer će roditelji, koji danas ulažu u obrazovanje, vremenom razviti liberalniji sistem vrednosti u odnosu na prethodne generacije, a onda ih preneti na potomstvo.

Dok mediteranske zemlje brak doživljavaju kroz osećaj bezbednosti i stabilnosti u pogledu finansijsa, dece i starosti, u Nemačkoj i Austriji stanovništvo suživot posmatra kao predbračnu fazu koja nudi slobodu, fleksibilno ponašanje i samospunjerenje, a brak se odlaže. U Poljskoj, uticaj crkve, religioznosti i istorijskog nasleđa ima presudan značaj na neformalne zajednice, definisane kao nestabilne, bez indicije trajanja. U poređenju sa Italijom i Španijom postoji tesna korelacija u odnosu prema vanbračnim zajednicama, s tim što je akcenat u ovim zemljama na ulozi tradicije, porodice i katoličke crkve, dok Poljska za osnovnu prednost braka naspram neformalnih zajednica smatra verovatnoću prisustva moralne obaveze posvećenosti i vernosti u njemu.

Sanchez Gassen & Perelli-Harris (2015) navode da su istraživanja vanbračnih zajednica u nekoliko evropskih zemalja, različitim po dominantnoj fazi tranzicije bračnosti, ukazala su na tri, preispitujuće varijable neformalnog odnosa: posvećenost, testiranje i sloboda. Većina analiziranih zemalja je saglasna u ekvivalenciji vanbračne zajednice i nedostatka posvećenosti. Izuzetak su Švedska i Norveška koje posvećenost povezuju sa decom. Testiranje, odnosno preispitivanje odnosa je dodatna univerzalna varijabla koja određuje vanbračnu zajednicu, a oko koje se slažu sve ispitivane zemlje. Provera kompatibilnosti partnera nije u svakoj od njih suštinski cilj kohabitacije, ali je merljivo prisutna. Sloboda je floskula suživota koja ga čini fleksibilnim, uz visok nivo tolerancije i prostora za negovanje ličnih prioriteta, izbora i nezavisnosti, što bračna zajednica u izvesnoj meri ograničava.

Dominantno mišljenje konstituisano u zemljama Evropske Unije sugerise da institucija braka neće izumreti u bliskoj budućnosti, kako procenjuje teorija „druge demografske tranzicije“. Ipak, predviđanja da će se promene u sferi bračnosti nastaviti, a stopa razvoda beležiti rast su i dalje aktuelna. Porast kohabitacija ne devalvira koncept braka kome se više pristupa uz prisustvo dugoročne posvećenosti i emotivne bliskosti (Perelli-Harris et al., 2014).

Dalja istraživanja vanbračnih zajednica bi otvorila novu dimenziju saznanja u ovoj oblasti otkrićem mogućih faktora koji sprečavaju ili podstiču parove na brak, tj. uzroka oscilacija u posvećenosti partnera ovim tipovima zajednica.

ZAKLJUČAK

Poređenjem vanbračnih zajednica u Srbiji i zemljama EU, uviđaju se nejednakosti, bazirane na razlikama kulturno-civilizacijskih krugova evropskih regiona. Vanbračna partnerstava pokazuju rast u svim regionima, iako on oscilira od vrlo niskih vrednosti u Srbiji, relativno niskih u zemljama istočne i južne Evrope, do izjednačenja sa zakonskim brakom na severozapadu. Zajedničko za Srbiju i analizirane zemlje EU je činjenica da su kohabitanti najprisutniji u starosnoj grupi 30-39 godina, dok im je osnovna razlika u nivou obrazovanja, pa su u Srbiji to kategorije stanovništva sa najnižim nivoom obrazovanja, a u Evropi je kohabitacija svojstvo lica na višem obrazovnom stupnju, shodno empirijskim istraživanjima tvoraca teorije Druge demografske tranzicije. Institucija braka ostaje od fundamentalnog značaja za većinu ovih država.

U naprednjim zemljama je državna politika, motivisana porastom onih koji se odlučuju na suživot, zakonski regulisala prava i obaveze vanbračnih partnera, naročito ako imaju potomstvo. Dozvoljena je ugovorna registracija vanbračnih partnera sa decom, nakon čega uživaju ista prava (posebno nasledna) kao i bračni supružnici. Neregistrovana kohabitacija se uzima u obzir samo u zakonima o socijalnom i zdravstvenom osiguranju.

U Norveškoj i Švedskoj, izvesna prava koja se primenjuju u slučaju smrti jednog od partnera, a koja su do nedavno bila rezervisana samo za bračne supružnike, su projektovana i na vanbračne partnere ako imaju decu ili žive zajedno duži vremenski period. U najvećem delu Evrope kohabitacija je neregulisana u slučaju podele zajedničke imovine, alimentacije i dugovanja.

Da je rađanje i potomstvo permanentan cilj svakog društva dokazuje to što vlade evropskih država, gde je suživot uobičajena praksa, pravno štite neformalne zajednice sa decom. Raskid vanbračne zajednice sa decom povećava rizik od siromaštva samohranih majki, zbog čega bi stav države o zakonskim pravima neformalnih zajednica sprečio takav scenario.

Budući napredak u domenu vanbračnih zajednica se tiče bržeg društvenog priznanja i potvrde suživota kreiranjem politika o pravima i obavezama, posebno u slučaju smrti jednog partnera, statusa dece, imovine i finansija.

LITERATURA

- Bobić, M. (2003). Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima. *Stanovništvo*, 41(1-4), 65-91.
- Bobić, M. (2006). Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji - kašnjenje ili izostanak „druge demografske tranzicije“. U: S. Tomanović (ur.) (2006). *Društvo u previranju: socioološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji* (str. 121-139). Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- Di Giulio, P. & Rosina, A. (2007). Intergenerational family ties and the diffusion of cohabitation in Italy. *Demographic research*, 16(14), 441-468. DOI: 10.4054/DemRes.2007.16.14
- Knežević, A. (2013). *Istorijsko-demografske i etnodemografske osnove razvijika stanovništva Istočne Srbije*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd.
- Knežević, A. (2017). Flotantne etničke grupe u demografskim istraživanjima-Metodološki problemi, pristupi i primeri. *Annales-Series Historia et Sociologia*, 27, 2017(2). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 439-456. DOI: 10.19233/ASHS.2017.31
- Musick, K. (2007). Cohabitation, nonmarital childbearing, and the marriage process. *Demographic Research*, 16(9), 249-286. DOI: 10.4054/DemRes.2007.16.9
- The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). www.oecd.org
- Pasquini, L. & Samoggia, A. (2007). *The Determinants of Marriage and Cohabitation in Europe*. Bologna: Quaderni dipartimento Scienze Statistiche. Serie Ricerche, n.3. DOI: 10.6092/unibo/amsacta/2390
- Perelli-Harris, B., Mynarska, M., Berghammer, C., Berrington, A., Evans, A., Isupova, O., Keizer, R., Klärner, A., Lappegård, T. & Vignoli, D. (2014). Towards a deeper understanding of cohabitation: insights from focus group research across Europe and Australia. *Demographic Research*, 31(34), 1043-1078. DOI: 10.4054/DemRes.2014.31.34
- Petrović, M. (2011). Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama-zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija. *Stanovništvo*, 49(1), 53-78. DOI: 10.2298/STNV1101053P
- Sanchez Gassen, N. & Perelli-Harris, B. (2015). The increase in cohabitation and the role of marital status in family policies: A comparison of 12 European countries. *Journal of European Social Policy*, 25(4), 431-449. DOI: 10.1177/0958928715594561
- Stanković, B. & Penev, G. (2010). *Vanbračna rađanja i vanbračne zajednice: između marginalizacije i modernizacije* (Istraživački izveštaj Demografski pregled, br. 37/2010). Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka i Društvo Demografa Srbije.
- Stanković, B. & Penev G. (2012). Rađanje van braka: neki prostorni aspekti. *Demografija – Međunarodni časopis za demografska i ostala društvena istraživanja*, 9, 181-199.
- RZS (2013). Popis stanovništva domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. *Bračni staus-podaci po opštinama i gradovima*, 5. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Porodični zakon Republike Srbije (2015). *Službeni glasnik RS*, br. 18/2005, 72/2011, 6/2015.

Van de Kaa, D.J. (2002). *The idea of a second demographic transition in industrialized countries.* (Radni dokument predstavljen na Sixth Welfare Policy Seminar). Tokyo: The National Institute of Population and Social Security. Preuzeto sa http://virtualpostgrados.unisabana.edu.co/pluginfile.php/163483/mod_resource/content/5/kaa%281%29%20second%20demographic%20transition.pdfBirth.

PREVALENCE AND THE BASIC CHARACTERISTICS OF COHABITING COUPLES IN SERBIA AND EUROPEAN UNION

Olivera NEGOVANOVIĆ

SUMMARY

The paper talk about of cohabiting couple, a more and more present model of partnership relations in Serbia, that is usual in some countries of the European continent. As their statistical records began in 2011, the paper presents a way to get to know with a ppearance, forms, causes of expansion, and characteristics of cohabiting couple in Serbia, that we would have a clear insight into their dynamics, in some future period.

Considering the causes of the appearance of informal partnership communities in the world, the starting point is the theory of the Second Demographic Transition, by Van de Kaa. Its essence is in analysis the relationship between changes in the value system on one side and the changes in the marital and family structure and fertility on the other side. First, the process of modernization that reflects the complex changes of society, departure from tradition, the growth of life options, struggle for a social position, mutual competence, activates important oscillationsin the sphere of partnership. Because the achievement of personal goals and individualism possible in terms of financial stability, cohabiting couple are a more frequent choice of educated and financially safer categories of society. This conclusion can't be taken as universal, because in some countries, an increase in cohabiting couple first recorded among the members of the lower social classes, due to socio-economic difficulties, not becuse of the favoring of alternative forms of marriage. From the perspective of the gender, it is concluded that employed and economically independent women are more consumed by cohabitation which is not the case with men of the same characteristics. The oppositeto men, women who have experienced divorce of their parents, often enter into cohabitation because of the fear due to a parent's marriage crashand. Cohabitants are more often men from urban areas, while women regardless of the level of living standards are more subject to socially desirable or expected behaviors.

The results of the Census 2011 indicated that, that they are present at the minimum, they usually make an introduction to marriage, "marriage to trial", and rarely an alternative to marriage. The age structure of the population in cohabitation indicates that they aremost often in the age cohort of 30-39 years. Territorial distribution of cohabitation in Serbia reflects the highest percentage in the eastern part of the country, then, in the central part, and in Vojvodina, while the rest of Serbia is characterized by in significant distribution.

Cohabitation of Serbia is still beyond the influence of postmaterialist values on their dispersion, while the essential factors of their appearance are impressed in the tradition and the difficult economic reality. Due to the achieved level of social development, general well-being, the opportunity for individuals to be devoted to personal priorities and individual choices, social acceptability of divorce and abortion, the developed countries of North and West Europe are the champions in the field of the transition of marriage and the spread of cohabitation. Minimum frequencies informal partnerships are a feature of Ireland and the Mediterranean countries. Modernization in the Mediterranean and Eastern European countries due to cultural or structural factors had certain impediments. Some researchers estimate that the basic reason of their later occurrence and unpopularity is found in the specific relationships of parents and children, so adult decisions have an important impact on children.

Many researchers believe that the difference in the prevalence of cohabitation in Europe will disappear by the time, that the changes in the sphere of marriage will continue, and the divorce rate will record growth. Disappearance of the institution of marriage will not happen in the near future.

Keywords: cohabiting couple, marriage, marital structure, Serbia, European Union.

Keywords: social geography, migration, textbooks, curriculum, interdisciplinarity.
Original scientific article

Received: 05.03.2017.

Accepted: 02.11.2017.

UDK: [314.745.3:378]:331.5

NEW INTERNATIONAL DYNAMICS IN THE GEOGRAPHY OF HUMAN CAPITAL

Antonietta PAGANO

University Niccolò Cusano, Faculty of Political Science, Roma, e-mail: antonietta.pagano@unciusano.it

Abstract: International human capital mobility has become a focal point in international political agenda, due to the increasing relevance of science-based economy. Therefore, highly skilled migrants have turned to be a strategic factor strongly requested, especially when considering the distortion in the international labor market characterized by the mismatch between the supply and demand of skilled human capital occurring in several emerging and advanced economies. To this end, national authorities have implemented a system of attraction policies, in order to cope with this talent shortage, giving rise to a competition for the brightest and most talented professionals. The paper intends to shed a light on some of the causes that have produced this global competition – for example the increasing ageing population in the advanced countries – in order to illustrate how the several international actors have reacted. In particular, the author will attempt to analyze and compare the several policies carried out by some leading countries, such as Germany, Singapore, UAE, having the aim of a deeper comprehension of their attraction capability.

Keywords: human capital, knowledge-based economy, migration policies, skilled migrations.

Sažetak: S obzirom na rastući značaj ekonomije koja je zasnovana na naučnim principima, prostorna pokretljivost ljudskog kapitala je zauzela centralno mesto u međunarodnim političkim agendama. Imajući u vidu aktuelne poremećaje na međunarodnom tržištu rada, pre svega u smislu nesklada između ponude i tražnje kvalifikovane radne snage, potraga za visokokvalifikovanim migrantskim stanovništvom je postala strateški faktor. U cilju privlačenja najtalentovanijih i visokokvalifikovanih profesionalaca među migrantima, vlasti određenih država su primenile sistemske politike privlačenja što je posledično dovelo do trke i porasta konkurentnosti na međunarodnom tržištu rada. Ovaj rad ima cilj da ukaže na neke od uzroka koji su proizveli globalnu konkureniju (kao što je sve izraženije demografsko starenje u razvijenim zemljama), a zatim i da pokaže na koji način su pojedini međunarodni akteri na njih reagovali. Preciznije, u cilju dubljeg razumevanja mogućnosti privlačenja ljudskog kapitala, autorka rada će pokušati da analizira i uporedi nekoliko politika koje sprovode neke od najrazvijenijih zemalja, kao što su Nemačka, Singapur i Ujedinjeni Arapski Emirati.

Ključne reči: ljudski kapital, naučno zasnovana ekonomija, migracione politike, migracije visokokvalifikovanih.

NEW ECONOMIC DYNAMICS: THE STRATEGIC IMPORTANCE OF HUMAN CAPITAL

XXI century has been described in different ways, however, one definition can sum all of them: Age of continuous transformations, where technology and innovation are producing the greatest impacts, especially on the quality of life for a huge portion of world population. For example, scientific developments have defeated diseases one deadly or reached births control, modern transport systems have enabled to travel faster and at lower cost, while, information technologies have broken any physical barrier.

Such achievements have been accomplished thanks to a single factor: knowledge. Human capital – i.e. “the knowledge, skills, competencies and attributes embodied in individuals that facilitate the creation of personal, social and economic well-being” (OECD, 2001) – has, indeed, made possible to address contemporary issues finding more and more effective and efficient solutions.

The role played by human capital is even more evident when considering the shift from the heavy industrial system to a knowledge-based economy, where natural and physical capitals have minor relevance than human capital. Indeed, the importance of workforce and natural resources has decreased in comparison to human capital, being source of knowledge and technical skills, fundamental to the international competitiveness (Pagano & Terranova, 2014).

The most evident effects of the new global economic system can be found in the labor market, where the demand for skilled workers has increased, producing a strong polarization in the science-based sectors. As a result, nowadays we can assist to a global competition among the most industrialized countries – characterized by a deficit of skilled workers – and the emerging economies to acquire and develop human capital, through the attraction of the most talented professionals, technicians and researchers.

Emerges, thus, the centrality of the international human capital mobility that in the last fifty years has substantially grown both from the quantitative point of view – in terms of the number of highly qualified international migrants – as well as from the political one, as skilled migration has turned into a strategic factor of national agendas, especially when considering the positive externalities produced by this phenomenon (Koser & Salt, 1997).¹

---

¹ Several authors have shown the effects produced by highly skilled migration, such as increased flow of remittances, innovative stimulus to the production and research system, rebalancing the demographic structure, FDI attraction, increased tax revenues, creation of joint venture between the country of origin and the destination one (Solimano, 2008).

THE IMBALANCES OF THE SKILLED LABOR MARKET

About three centuries ago Benjamin Franklin (2011) wrote "An investment in knowledge pays the best interest". This is the strategy that several countries are adopting to increase their competitiveness in the global economic system and, consequentially, the majority of them has focused their effort in investing in R&D, guarantying tax relief to high-tech firms, implementing incentives to attract and retain the brightest talents, given their importance and the limited stock of skilled professionals.

Currently, in fact, there is a strong imbalance between the demand for human capital - mainly in areas such as engineering, physical and medical sciences, finance and information technology - and the skilled labor supply, which is available to a lesser extent, especially in some advanced countries (Stark et al., 2012).

Among the main reasons at the basis of this human capital deficit there are the increasingly aging population (especially in developed regions), the retirement of the so-called baby boomers and the inadequate education levels provided by both advanced and emerging countries (Stark, 2013). The result is the failure in creating a large class of skilled professionals who are essential to support economic progress and develop the competitiveness of national production systems.

Moreover, an additional factor should be taken into account that further worsens current labor market scenario: the skill mismatch. As a matter of fact, there is an overproduction of human capital in disciplines not requested by the market and, at the same time, a deficit of talents in other scientific sectors. In such a picture, it is likely to experience employment imbalances, such as rising youth unemployment rates, mismatch between skills and jobs (brain waste) and a deep dissatisfaction of skilled labor demand (Morehouse & Clemens, 2012).

Main countries to be affected by such an alarming mismatch are - and according to several studies will become - countries like Taiwan, Japan, Poland, Italy, Chile, Greece and South Korea (Oxford Economics, 2012).

Meanwhile, the territorial systems with a balanced demand and supply of skilled human capital will be the emerging and developing economies, as the result of positive demographic trends and, in some cases, long-run policies implemented in the higher education sector, such as China. This country, in fact, will have a perfect balance in the skilled labor market, also thanks to substantial investment in education, which will allow this economy to meet the human capital needs fundamental to support its rapid economic and industrial development (Giordano & Pagano, 2013).

Moreover, there are countries like India and Brazil that, apart from being two important emerging economies, will experience in the next decade a surplus of skilled human capital.

The awareness among advanced economies that their scientific and productive systems are - or are about to become - threatened by a shortage of highly qualified personnel has increased international competition in the attraction of this essential but at same time rare resource, human capital.

Table 1. Worldwide imbalance between demand and supply of skilled professionals in 2021

Talent Surplus	Talent Balance	Talent Deficit
India	2.1	Malaysia
Indonesia	1.5	Kuwait
Colombia	1.1	Oman
South Africa	1.0	Bermuda
Brazil	1.0	China
Morocco	0.8	Austria
Czech Rep.	0.8	Netherlands
Egypt	0.7	Sweden
Qatar	0.6	Australia
Peru	0.6	Norway
Costa Rica	0.5	Thailand
Bahrain	0.4	Singapore
UAE	0.2	Germany
Philippines	0.2	France
Saudi Arabia	0.2	Turkey
Barbados	0.2	UK
		USA
		Canada
		South Korea
		Greece
		Chile
		Italy
		Poland
		Japan
		Taiwan

Source: Oxford Economics, 2012

Consequently, several developed countries - already traditional destination country - have implemented various policies to promote the migration of the most talented professionals (Florida, 2002). Germany, for example, has granted to foreigners with a tertiary education to reside for additional six months from the end of the previous employment, in order to seek a new job. France, instead, is going to realize a new visa, (*passeport talent*) designated exclusively for skilled migrants and, in case, their family, having a term of four years. Spain adopted in 2013 an incentives system for companies aiming at facilitating the attraction of ICT professionals, while Japan has granted a permanent residency visa specific for highly skilled migrants.

Generally speaking advanced economies' migration policies, whose effects cannot be noticed yet, are moving toward two main goals: on one hand, to speed up and simplify administrative and bureaucratic procedures for granting visas to skilled professionals; on the other hand, several countries, primarily Australia and Canada, are investing in their education system, aiming at retaining national human capital (OECD, 2015). This latter is particularly interesting, considering the twofold advantage it is capable to produce: to protect national labor market, at the same time, to reduce the country's dependence from foreign talents "import".

It is, therefore, fundamental to identify alternative strategies to the simple attraction of qualified migrants for at least three reasons: the increasing international mobility of human capital – to such an extent that currently this phenomenon is defined as brain circulation – the easier access for skilled migrant to international labor markets and, finally, the appearance of new actors, which for economic and demographic trends, as well as, the implemented migration policies are characterized by a growing number of highly qualified professionals.

THE COMPETITION FOR TALENT BECOMES GLOBAL

For several decades, the center of world economics has been located in North America, Europe and Japan and, thus, international skilled migratory routes were mainly directed towards these territories, where higher wage differentials and job opportunities were largely available. However, recent economic and industrial developments in Southern and Eastern Asian, as well as the new attractiveness of Gulf countries, have changed the geography of skilled migration.

In this regard, an increasing number of migrants with tertiary education are choosing alternative destinations to the traditional ones, due to several reasons: firstly, return migrations. Following the economic development of countries such as India and China, a growing number of migrants are

moving back to their home countries, where at the moment there are bigger career opportunities. Secondly, emerging economies are turning more and more aggressive into the talent competition, through the implementation of attraction policies for foreign human capital, like is happening in Singapore and the UAE. Finally, some of the developed countries, for example the USA and UK, are decreasing the number of migrants, among which the skilled ones too, persuading human capital to find alternative destinations (Pagano, 2016).

As a result of new migratory dynamics, the talent competition has turned into global, due to the actions adopted not only by national authorities, but also by new actors, such as multinationals, universities and corporations. At corporation level, the relocation process coupled with FDI carried out in the emerging economies has required the mobilization of highly skilled professionals capable of accessing into new markets and running the new installments established abroad. Moreover, the growing administrative autonomy of regions and cities has led to the implementation of infrastructural and industrial development, impossible to realize without the support of human capital trained abroad. Excellent examples are the Beijing's and Rio's Olympic infrastructure that required the skills and competences of national and foreign human capitals coming from various countries and sectors (Lavin & Evans, 2016).

Singapore, Dubai and Abu Dhabi fit perfectly in these new skilled migration dynamics, considering the policies put in place to attract human capital in order to quickly promote the economic progress of their local systems. Unlike Singapore that hasn't a huge stock of natural resources, the UAE can still count on vast oil reserves. However, the awareness that their economic systems cannot count on this reserve forever, has led to a set of modernization investments whose ultimate goal is the achievement of a knowledge-based economy.

Since the Seventies, the United Arab Emirates and the other Gulf countries have implemented various strategies to diversify their economies and, to this end, it was necessary to attract capable professionals with the required skills to carry out this economic conversion. As a result, a new economic geography was achieved, characterized by energy production areas, special economic zones designated for export and offshore banks, the establishment of high value-added industries and a modern infrastructure system. In the end, the regional transformation has made this area more and more attractive from the economic, tourist and human capital points of view (Ewers, 2016).

Currently, Dubai and Abu Dhabi city represent two important regional hubs, where can be recognized several characteristics of global cities,

such as sporting events of international relevance, headquarters of several multinational corporations, increasing percentage of residents employed in the services and information sectors, an intercontinental infrastructure system, as well as multi-functional infrastructures, a growing population and an international reputation (Sassen, 2001). However, it is important to note that these two cities still have weakness able to prevent the fully achievement of the desired economic conversion, due to the contained dissemination of knowledge and skills, as well as a limited production of national skilled human capital. As a matter of fact, in this region there is a limited integration between the skilled migrant community and the national one, mainly because of the peculiarities of UAE labor market that encourages citizens to work in the public sector rather than the private one. A work stratification that precludes the tacit dissemination of know-how and expertise is necessary to create a national creative class. Moreover, the majority of skilled migrants has a temporary labor visa and, therefore, cannot obtain citizenship. As a result, after few years of experience in the UAE skilled professionals prefer to move towards other regions. It's the tendency that prevents the realization of an international skilled society capable of attracting other talented professionals.

Unlike the UAE, Singapore and China have implemented a strong incentive system in order to stimulate the permanent migration of human capital. For example, Singapore has focused part of its development strategy to attract and retain skilled labor migrants through specific visa (Employment Pass and S Pass) that can easily turn into permanent residence permits and, ultimately, in citizenship. As a result, from 2011 to 2015 the number of visas granted to highly qualified professionals has risen from 175,400 to 187,900, demonstrating the high attractiveness of the city (Ministry of Manpower of Singapore, 2016).

Similarly, China - whose modernization strategy began in the late Eighties - has given priority to the return of skilled diaspora, facilitating at economic and political levels the return of the so-called "overseas Chinese professionals" and, simultaneously, creating special economic zones aiming at stimulating FDI inflows. Once accomplished this stage, national authorities have focused then on attracting foreign human capital, bearing in mind the importance of tacit know-how dissemination occurring in multicultural environments (Giordano & Pagano, 2013).

CONCLUSION

The necessity to increase the quantity and quality of human capital is pushing a growing number of countries to attract the brightest minds, in order to take advantage of their innovative and management skills. The

emergence in the international arena of new appealing actors is changing the geography of skilled migration that is becoming more and more complex and difficult to predict. Although it is true that many emerging economies offer higher wages and prestigious job opportunities, on the other hand, the traditional migration destinations are still the most desired, especially in terms of permanence in the long run. Therefore, the success of the new economic actors will depend on the strength of their economic systems, as well as the available amenities characterizing their society. One of main risk, in fact, is that some of the emerging destination countries could turn from an attraction territorial system into a transition area, where human capital spend part of their working life, before moving toward a more desired and permanent destination. In such a scenario, the transitory countries would experience a severe slowdown in the economic and technological progress and, ultimately, in terms of international competitiveness.

The paper was presented at the Regional Studies Association, University of Belgrade - Faculty of Geography and Migration, Interconnectivity and Regional Development Network (MICaRD) conference *Contemporary Migration in a Changing World: New Perspectives and Challenges*, in Belgrade, Republic of Serbia, 18-21. September 2016.

REFERENCES

- Ewers, M. C. (2016). International knowledge mobility and urban development in rapidly globalizing areas: building global hubs for talent in Dubai and Abu Dhabi. *Urban Geography*, 38(2), 291-314.
- Florida, R. (2004). *The Rise of the Creative Class And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books.
- Franklin, B. (2011). *The Way to Wealth*. New York: Skyhorse Publishing.
- Giordano, A. & Pagano, A. (2013). The Chinese policy of highly-qualified human capital: a strategic factor for global competition in innovation. *Transition Studies Review*, 19(3), 325-337.
- Koser, K. & Salt, J. (1997). The Geography of Highly Skilled International Migration. *International Journal of Population Geography*, 3(4), 285-303.
- Lanvin, B. & Evans, P. (Eds.). (2016). *The Global Talent Competitiveness Index 2015-2016. Talent Attraction and International Mobility*. Retrieved from: http://global-indices.insead.edu/gtci/documents/INSEAD_2015-16_Full_Book_Ebook.pdf/
- Ministry of Manpower of Singapore (2016). *Foreign workforce numbers (2012-2016)*. (Data file). Retrieved from: <http://www.mom.gov.sg/documents-and-publications/foreign-workforce-numbers/>

- Morehouse, C. & Clemens, M. (2012). *The Big Picture on Global Talent – How to better compete for, and grow talent*. In Trilogue Salzburg Background paper *Competing for talent: The global struggle for world's most valuable resource* (pp 2-16). Salzburg: Bertelsmann Stiftung Retrieved from https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/Projekte/28_Einwanderung_und_Vielfalt/Salzburg_Papier.pdf
- OECD, (2001). *The Well-being of Nations. The Role of Human and Social Capital*. Paris: OECD Publications.
- OECD, (2015). *International Migration Outlook*. Paris: OECD Publishing. Retrieved from: http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/8115161e_i=d&accname=id25581&checksum=5E485995359B00828BB4B3C0FB2CFDEB/
- Oxford Economics, (2012). *Global Talent 2021 – How the new geography of talent will transform human resource strategies*. (Research report of Oxford Economics). Retrieved from: <http://www.oxfordeconomics.com/Media/Default/Thought%20Leadership/global-talent-2021.pdf>
- Pagano, A. (2016). La géopolitique de la connaissance. *Outre-Terre, Revue Européenne de Géopolitique*, 47(2), 199-206.
- Pagano, A. & Terranova, G. (2014). La guerre des talents et le cas américain. *Outre- Terre, Revue Européenne de Géopolitique*, 38(2), 72-81.
- Sassen, S. (2001). *The Global City*. Princeton: Princeton University Press
- Solimano, A. (2008). *The International Mobility of Talent. Types, Causes and Development Impact*. Oxford: Oxford University Press.
- Strack, R. (2013). The Looming Global Talent Crisis – How to counteract workforce imbalances. In Trilogue Salzburg Background paper *Competing for talent: The global struggle for world's most valuable resource* (pp 17-26). Salzburg: Bertelsmann Stiftung Retrieved from [https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/Projekte/28_Einwanderung_und_Vielfalt/Salzburg_Papier.pdf/](https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/Projekte/28_Einwanderung_und_Vielfalt/Salzburg_Papier.pdf)
- Strack, R., Caye, J. M., Bhalla, V., Tollman, P., von der Linden, C., Quiros, H. & Haen, P. (2012). *Creating People Advantage: Mastering HR Challenges in a Two-Speed World*, Boston: The Boston Consulting Group. Retrieved from [http://www.henryorg.fi/data/dokumentit/Uutisia//BCG_Creating_People_Advantage_Oct_2012.pdf/](http://www.henryorg.fi/data/dokumentit/Uutisia//BCG_Creating_People_Advantage_Oct_2012.pdf)

NOVA MEĐUNARODNA DINAMIKA U GEOGRAFIJI LJUDSKOG KAPITALA

Antonietta PAGANO

REZIME

Jednu od glavnih karakteristika društva u XXI veku predstavlja kontinuirana transformacija čiji je glavni pokretač ljudski kapital. Danas se ljudski kapital smatra strateškim faktorom koji je važniji čak i od prirodnih potencijala jer proizvodi znanje i inovacije koji postaju centralni resursi nove ekonomije. Zato se na međunarodnom tržištu rada pojavila jasna geografska polarizacija, kako u prostornom smislu, tako i u smislu kvalifikacija radne snage, jer postoji snažna tendencija privlačenja visokokvalifikovanih stručnjaka od strane razvijenih i rastućih ekonomija, a koje karakterišu nedostatak kvalifikovanog kadra, demografsko starenje i konkurentne radne pozicije. Međutim, neusklađenost ponude i potražnje za visokokvalifikovanim stručnjacima povećava konkureniju među državama. Zbog toga političke agande nekih zemalja stavljaju akcenat na migracionu politiku koja ima za cilj da izabere (i najčešće da zadrži) najbolje stručnjake koji su od suštinskog značaja za jačanje i povećanje konkurentnosti njihovih ekonomskih sistema. U ovom radu, autorka je sagledala dinamiku na tržištu visokokvalifikovanog kadra, i pokazala kako pojedine razvijene svetske ekonomije regulišu ovaj problem.

Ključne reči: ljudski kapital, naučno zasnovana ekonomija, migracione politike, migracije visokokvalifikovanih.

Review article

Received: 15.04.2017.

Accepted: 02.11.2017.

UDK: 314.045:643.5(450)

THE GEOGRAPHY OF THE ITALIAN REFUGEE RECEPTION AND "LAMPEDUSA OF THE NORTH-EAST" CASE STUDY

Giuseppe TERRANOVA*University Niccolò Cusano, Faculty of Political Science, Roma, e-mail: giuseppe.terranova@unicusano.it*

Abstract: Perhaps the leaders of Europe, who have been trying for months to find a solution for the refugee crisis, should go to Trieste. The city has been called the 'Lampedusa of the North-East' and in the 1990s it welcomed hundreds of refugees from the former Yugoslavia. It therefore has experience of the 'integrated reception model', which is the exact opposite of the huge centres such as the one in Mineo (Sicily), unsurprisingly referred to as 'warehouses' by American experts, such as the director of the Migration Policy Institute in Washington, Demetrios Papademetriou. In contrast, the Trieste system relies on a network of accommodation in apartments and small structures. This is all down to the city administration that, in collaboration with local NGOs, has done a good job in interpreting and implementing the 'spirit' of the SPRAR (Protection System for Asylum Seekers and Refugees created by Italian Law 189/2002). This explains why today, according to the latest ICS-Caritas data, 70 per cent of reception places in Trieste are in private apartments or small structures. The main advantage of this is that it prevents the refugees from being seen as a perpetual emergency. Is this a role model for the rest of Europe? We'll try answer to this question.

Keywords: forced migration, migration policies and asylum policies, social exclusion, refugee, territory, refugee camp.

Sažetak: Verovatno bi lideri Evropske Unije koji mesecima, a sada već i godinama, pokušavaju da pronađu rešenje za migrantsku/izbegličku krizu, trebalo da posete Trst. Grad je dobio epitet "Lampeduza severoistoka", i 90-ih godina XX veka je primio na stotine izbeglica iz bivše SFR Jugoslavije. Zbog toga u Trstu postoji iskustvo u "integriranom modelu prijema" koji je suprotan konceptu velikih centrara kao što je onaj u Mineu na Siciliji, a koji su od strane američkih eksperata opisani kao "skladište", kako ih je nazvao Demetrios Papademetriou, direktor Instituta za migracionu politiku (Migration Policy Institute - MPI) iz Vašingtona. Suprotno tome, Tršćanski sistem se zasniva na mreži manjih prihvatnih smeštaja u apartmanima i kućama. Lokalna samouprava je, zajedno sa nevladinim organizacijama, uradila dobar posao u shvatanju i primeni aktivnosti u "duhu" SPRAR-a (Sistema zaštite tražilaca azila i izbeglica), koji je definisan italijanskim Zakonom 189/2002. To objašnjava zašto je prema poslednjem izveštaju Karitasa 70 % prijema migranata u Trstu izvršeno upravo po privatnim apartmanima i malim objektima. Osnovna prednost ovog rešenja je da se zaštite izbeglice od opšte prihvaćenog stava da predstavljaju stalnu pretjeru. Da li je ovo model koji bi mogao biti primjenjen i u ostalim delovima Evrope? Na to će ovaj rad pokušati da odgovori.

Ključne reči: pr nudne migracije, migraciona politika i politika azila, socijalna izolovanost, izbeglo lice, prostor, izbeglički kamp.

INTRODUCTION

Faced with the most serious refugee emergency since post World War II (Cusimano & Mercatanti, 2017), Italy is the only EU country that finds itself without an organic law for political asylum. A political and legal anomaly that has undoubtedly played a role in disrupting the timing, structure and quality of welcome systems for refugees in Italy, and even the geography and distribution of the centers throughout the national territory established for them.

A *vacatio legis* all the more difficult to understand and justify if one takes into consideration that it represents a failure to implement an article of the Italian Constitution that has existed since 1948, art. 10 comma 3, which declared “the foreigner, if not allowed to effectively exercise the democratic freedom in his country, guaranteed by the Italian Constitution, shall have the right to asylum in the territory of the Republic according to the conditions established by law”. The problem, as stated earlier, is that the law was never enacted. And it is herein that lies the mortal sin, though certainly not the only one, regarding the politics of asylum in Italy. But like cherries, one sin leads to another, and in 1954 during the ratification of Geneva Convention on refugee status, Italy invoked the so-called “geographical restriction”. A restriction that guaranteed refugee status according to the guidelines of the Convention, but only with respect to women, children and individuals of European origin, excluding those from all other continents. Thus, the guarantees of the Convention were reserved to a restricted range of subjects, for the most part, those escaping from the communist regime of the Soviet Union. This restricted filter remained in place for almost 40 years, until it was abrogated, thanks to the Law n. 39 in 1990, better known as the Martelli law: named after the Deputy Prime Minister of Italy at the time: signatory and promoter of the first provision that attempted to formally regulate the migratory phenomenon in Italy. Though its deficits were numerous with regard to political asylum, its merit for having overcome the principle of “geographical restriction” cannot be overlooked. But, neither can its greatest demerit: not having implemented art. 10, comma 3 of the Italian Constitution, specifically regarding asylum, still today relegated to a handful of legislative interventions and laws of judges.

ITALY TURNED INTO A LAND OF ASYLUM, AS WELL AS ONE OF IMMIGRATION

This legislative chaos remained the *status quo* until cracks started coming to the fore in 2011, years after the Albanian and then the Yugoslavian refugee emergency. And after the Arab Spring exploded with the sudden violence

of an earthquake (Terranova, 2011), turning Italy definitively into a land of asylum (Betts, 2009), as well as one of immigration. To get the idea, one need only consider that in 2011, the number of requests for asylum alone reached 38,000 – triple the 13,000 that had represented the average number of annual applications in the preceding 20 year period. Which explains why, in the face of this geographical revolution and the movements of an overwhelming number of individuals requesting asylum on a global scale, Italy, for reasons heretofore explained, was unprepared.

Italy's scenario of inadequate internal legislative and political responses was compounded by the lack of sufficient responses externally throughout the European Union. The discussion of deficits (internal and external) would not be complete without mentioning the Convention signed in Dublin in 1990 by 12 EU member states and implemented in 1997, updated in 2003 (Dublin II) and in 2013 (Dublin III). The Convention, with a grouping of regulations, established two fundamental principles that would determine which state would examine the request for international protection: 1) the state responsible for the management of each refugee's application for asylum is the state where the refugee's immediate relatives live; 2) in the event that it is not possible to establish family ties, the state that will be responsible for managing the application and acceptance of asylum is the first state in which the refugee sets foot. In other words, except in cases where a certification of blood line between an individual already living in one of the EU member states and the refugee is possible, a refugee's identification and stay rests always and exclusively with the country where the refugee first landed.

The objective of the Dublin Convention was to impede what has been termed *asylum shopping*: the practice of applying for asylum in more than one country simultaneously. The outcome, however, was that the enormous responsibility of managing this special category of immigrant was assigned to a limited number of countries: first, in the early '90's, to countries bordering the ex-Soviet Union (Kolossov, 2011), Germany *in primis*, and later, for a decisively longer period, to countries that shared maritime borders (Pagnini, 2014) with North Africa – Italy, Greece and Spain. It's a situation that clearly ignored the principle of burden sharing (i.e. the equitable division of costs/responsibilities of various initiatives among states) and seriously called into question the Schengen agreement. Here, it is indispensable to go back one step, from the political and legislative timeline presented up to this point. The Schengen agreement, signed on June 14, 1985, (in Schengen, Luxemburg) by Belgium, France, Germany, Luxemburg and Holland was intended to abolish border controls between the founding countries (i.e. initial signatories). Thirty years from its creation, the Schengen area has been extended to a territory

that includes 26 countries (including 4 extra-EU nations) with more than 400 million residents, where EU citizens can travel without passports or restrictions of any kind. It is a pity, though, that while the zone of free circulation expanded and internal border controls (i.e. within that zone) were eliminated, very little attention was given to the other part of the equation – control of the external borders. In fact, no thought was given to the necessity of creating a common European Agency that would be responsible for that task. In other words, for many years the EU had the pretension of creating and expanding its borders, while at the same time, relegating to each single member state the burden of monitoring against illegal immigrants coming from third-party countries and repatriating them, when necessary. A contradiction that has a plausible explanation: not all member states, for reasons of mere geography, were interested in the creation of, and above all, in the financing of, a supranational authority responsible for the monitoring and protection of external borders. With the outcome being identical to what occurred, *mutatis mutandis*, with the Convention of Dublin: an enormous burden of border control being thrust upon the countries of southern Europe. “Within this context, the expanding of the Union contributed to the paradox of making, for example, Malta – an EU member state since 2004 – the primary gatekeeper of a frontier, that of Europe, which extends for more than 10,000 kilometers” Giordano (2015).

A scenario that was complicated even more by the silence of Brussels, which for too long a time, decided to not decide. In fact, only in 2005, did the European Commission take the initiative to establish the European Agency for the Control of External Borders (FRONTEX), which remained behind the scenes for the first five years of its existence. Headquartered in Warsaw, far from the critical immigration routes, it was equipped with a Lilliputian staff and a budget equal to that of a small Italian town. In fact, until recently, the role of the Agency was limited to intelligence activities, due to strict statutory caveats: more specifically, the elaboration of shared information pertaining to migratory flows and the training of customs officers. Of course, in parallel, FRONTEX also participated in coordinating cross-border control missions throughout Europe, the leadership of which was always entrusted exclusively to the host country’s authorities. On October 6th (2016) this *modus operandi* was at least formally replaced and from the ashes of FRONTEX, the European Border and Coast Guard Agency was born. The agency, which compared to FRONTEX will have increased powers and a broader mandate, will also have a resource pool with at least 1500 border guards coming from various member states (125 from Italy) that will be able to provide a rapid response when necessary. Next steps toward full operation will be a section dedicated to repatriation in January

(2017) and between the months of January – March, an evaluation of the vulnerability of the borders will be carried out.

THE DICHOTOMY OF THE ITALIAN SYSTEM OF REFUGEE RECEPTION

Over the last five years, within this fluid, confused, and ill-defined context, Italy has borne the burden of the first and second reception of asylum-seekers¹ from the southern Mediterranean, arriving in their makeshift boats. Contrary to the humanity and excellence embodied by Italy's first welcome to those arriving in this fashion (with Mare Nostrum launched in 2013² by the administration of Prime Minister Enrico Letta) until today, the second phase has presented more than a few problems and critical concerns. Because inherent to the current legislation is a dichotomy deemed unreasonable by its many critics³. On one hand, there are the large, overcrowded, ill-conceived and poorly managed, state controlled Centri di Accoglienza per Richiedenti Asilo (Welcome Centers for Asylum Seekers) known as C.A.R.A. On the other hand, the better of the two systems (at least in theory), the Sistemi di Protezione per Richiedenti Asilo (System for the Protection of Asylum - seekers, S.P.R.A.R.), a diffused and integrated program spread throughout the territory, managed by the municipality on a voluntary basis. And, to exacerbate operations further, often alongside the official systems, are improvised, emergency solutions that are governed by third parties and by a plethora of administrative provisions, rather than according to primary legislation.

To understand the juxtaposition of these two very different, antithetical systems, it is important to look at them more closely. First, the CARA: an excessive concentration of thousands of human beings in a limited territorial area, in precarious psycho-physical and economic conditions (Brusa, 2000). The result has been referred to as the “banlieue effect”. Because, precisely as happened in the large French suburbs, when a conspicuous number of subjects, all united by various forms of social marginalization were placed in a limited space, the outcome was historically disastrous: on the immigrants

---

¹ It is necessary to clarify that a significant percentage, after verification, do not meet the necessary criteria for obtaining refugee status, as stipulated by the Ginevra Convention. They are, therefore, classified as illegal immigrants and according to current legislation, should be repatriated. A difficult task which is beyond the scope of this paper to address.

² Promoted after the tragic sinking of a “carretta del mare” on October 3, 2013, that claimed the lives of 366 immigrants, the more than year-long military and humanitarian operation that lasted until November 2014 was at Italy's expense including emergency care of the immigrants and asylum-seekers who had tried to cross the Mediterranean in makeshift boats in order to get to Italy.

³ Among others, we cite Gianfranco Schiavone, vice-presidente dell'Associazione per gli Studi Giuridici (ASGI) e fondatore del Consorzio Italiano di Solidarietà (I.C.S.).

themselves and also on the local communities who host the governmental center whose turn it happens to be, without any clear direction. Within this context, a disturbing example is the CARA di Mineo in the province of Catania. Born as “Residence of Oranges” and designed to host the military base of Sigonella in 2011, the Prime Minister of Italy at the time, Silvio Berlusconi, converted it to a welcome center hosting over 5,000 refugees, becoming one of the largest in Europe. A huge “Babylon” populated by an army of lost souls, whose real identity or origin no one knows for sure. To the point where it difficult to know whether we are talking about illegal immigrants, asylum-seekers, criminals or terrorists. A galaxy of suffering souls caged in an eternal purgatory waiting for the fateful “Yes” or “No” for the response to their application for asylum. A ghetto reality setting the stage for the dangerous phenomena of marginality, upon which unscrupulous teams of immigrant reception “professionals” speculated: winning million-dollar public contracts for managing the center, with means that are currently under investigation by the Italian judiciary.

The CARA model is not a failure only in Italy, but in all corners of the globe. Take, for example, the case of Calais, Northern France’s version of CARA Mineo. The super-Center with 10,000 refugees located in a small city, which has appropriately been baptized “The Jungle”. Created in 2003 with the Anglo-French Treaty of Le Touquet, it ended up being a true catalyst for numerous problems: social, health, and human. Not to mention problems related to civil unrest and public safety. In fact, the management of this center will be decisive in the French presidential election of 2017. And the situation does not get any better if one shifts focus from the European refugee camps to those in Lebanon or Jordan. In fact, it gets worse. And not only because, according to one of the most detailed studies published on this topic (Hathaway, 1997), a conflict lasts from 5-7 years and once it is over, only 50 % of the refugees repatriates. But, mostly because in a situation where in a camp (UNHCR or governmental) located in a European town, there is nothing for the refugee to do except wait for the possibility to go home at the end of the war, there will undoubtedly be repercussions. The reality is, as Paul Collier, Director of the Study of African Economies of Oxford University, tells us: “in a jobless household in the camp, it is hard for parents to retain authority. Teenage girls are lured into prostitution, teenage boys drift back to Syria and to armed gangs” Collier (2016). Perhaps for this reason, in his numerous studies regarding huge welcome centers filled with refugees throughout the world, Demetrios Papademetriou, Director of the Migration Policy Institute of Washington, has often defined them as human *warehouses*.

Turning attention to the second model (in the existing Italian dichotomy) the SPRAR, it must be said that it represents (on paper, at least) an excellent

Italian initiative.

Starting with the experience of decentralized and networked reception in the years 1999 – 2000 by associations and non-governmental organizations, and in 2001, when the Ministry of the Interior, Department for Civil Liberties and Immigration, the National Association of Italian Municipalities (ANCI) and the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) all signed a Memorandum of Understanding (M.O.U.) for the creation of a “National Program for Asylum”. This is how the first public system for the reception of asylum-seekers and refugees, spread throughout the Italian territory, was born – with the involvement of central and local institutions according to a shared responsibility between the Ministry of the Interior and the local governments. Later, the Law n.189/2002 formally institutionalized the SPRAR, a measure of organized reception. A clearly articulated and complex system that, in any event, represents a solution to not only an Italian problem, but also a European and International issue: burden sharing. In other words, the necessity to redistribute and distribute the economic, social and political burden of welcoming asylum-seekers in the different regions, with regard to Italy, and to different member states, with regard to the EU. The SPRAR, in fact, introduced the principle of “relocation” much earlier, *mutatis mutandis*, than that which the European Commission (headed by Jean-Claude Juncker), tried to introduce on a European level, with the European Agenda on Immigration, on May 22, 2014. In particular, that European Community initiative attempted to redistribute, for the most part, by sea, 160,000 asylum-seekers in Greece and Italy. Based on a precise calculation, for each country took into consideration 4 factors: total population (40 %), GDP (40 %), the number of asylum applications received in the last four years, and unemployment rate. To assist and motivate the states to implement this complex mechanism, Brussels attempted to create an *ad hoc* budget of €780 million.

However, it is now a well-known fact that, despite well-intentioned proposals, the SPRAR, and in equal measure the “Juncker Plan” worked poorly or not at all. This is partly due to the fact that in both cases, the principle of relocation required a large dose of “voluntariness”. Which means that supporting one program or another depended on the free will of the single governments or municipalities, without coercion or sanctions. With the result that many responsible, short-sighted politicians in fear of losing the votes of their electorate, preferred to say “no”, refusing to accept even negligible numbers of asylum-seekers. It was the Minister of the Interior, Marco Minniti, who broke this highly dangerous vicious circle. Since the summer 2017, he tried to stop *ab origine* the flow of migrants to Italy. He made his own the battle of who wants against who doesn't want to govern immigration. He moved on two fronts to win it. The first: the code of

conduct of the NGOs signed in July 2017. That imposed order and laws to the vessels that for too long had contributed, without even realising, to the transformation of Mare Nostrum (our sea – the Mediterranean) into Mare Vostrum (your sea) at the mercy of unscrupulous traffickers. The second: it re-established the relationship with the Libyan authorities. From the political exponents to the generals and up until the union leaders of the main coastal cities and the tribal heads who only Muhammar Gheddafi was able to bring into agreement. And we are not just talking about simple handshakes. Every which way, in exchange for Italian (and European) financing, the Ministry of the Interior put into place a Holy Alliance against human trafficking towards Italy. A highly sophisticated and complex diplomatic canvas that based on the figures, has led to the desired results. The numbers tell, in fact, of a nosedive in arrivals. Compared to the same period in 2016, the number of immigrants disembarked on the Italian coast has decreased by 68 % (44,846 compared to 14,391).

In the context of this result, it should not come by surprise that at the end of August 2017, during the Paris Summit on Immigration, France, Germany and Spain agreed to the Minniti strategy on all fronts. With the four-way agreement signed in the French capital the ball of emergency immigration has been passed from the international criminal organizations to the EU governments. Put the brakes on illegal immigration and accelerate legal immigration. So much so that the central premise of the new agreement is the ab origine selection in Chad or Niger, under the aegis of the UNHCR, of those with their papers in order to be granted refugee status in Europe.

DISCUSSION AND CONCLUSION

Enter Trieste. Within this context, and with specific reference to SPRAR, the program in Trieste is an exception that confirms the extraordinary potential of this Italian system of diffused reception. The municipality of Trieste adhered to SPAR from the beginning (2002) and even before that, with the program PNA (June 2001). In fact, it could be said that the experimentation in Trieste regarding an organized welcome of refugees, with the assistance of the municipality (from 1998 with the crisis of Kosovo), provided the impetus for the birth of SPAR. The “Lampedusa of the Northeast,” as Trieste has been called, welcomed hundreds of refugees from ex-Yugoslavia in the ‘90’s and was able to succeed where others had failed or had not even ventured to try: successfully experimenting with the model of *diffused reception* that is the antithesis of the super-Center or CARA like the one in Mineo. However, it needs to be clarified that Trieste did not invent anything new. The municipality simply deserves the credit for having put into practice the framework of the already existing cultural patrimony of the SPRAR created by

Law 189 in 2002. That sees the local municipalities as principal actors, even if on a voluntary basis, in what legislation has defined as integrated reception. The exact opposite of the logic behind the CARA, it aims for economic and social inclusion of the new arrivals, starting with, but not exclusively, a solution that provides for living quarters designed for small numbers (Terranova, 2016). The municipal governments in Trieste deserve credit for having interpreted the spirit of SPRAR effectively, and for having implemented the system effectively, in collaboration with local NGOs, for the last 15 years. This explains why, according to the latest data that comes from two of the primary sources that have contributed to this success, Caritas and the Consorzio Italiano Solidarietà (Italian Consortium for Solidarity, ICS), in Trieste, 70% (Caritas, 2016) of the living quarters provided to asylum-seekers are in private apartments or in small centers. The fundamental strength of this approach is that, contrary to the CARA, it avoids that the asylum-seekers and refugees, as well as those who host them, view the experience as a continual emergency situation. A reality that assumes an even greater importance if we consider that this phenomenon will present itself always more frequently in the near future. To continue to view the situation as parenthetical adds to a prevailing emergency logic, which is useless and counterproductive and which causes the public to have a distorted view of reality, to the point that indigenous citizens perceive that they are truly being “invaded by foreigners”. A mismatch between the perception and the reality, given that an accurate snapshot of the situation is contrary to what people think, in terms of the number of refugees actually residing in the country: Italy hosts an average of 1.9 refugees per 1000 inhabitants, against that of Germany (3.9), France (4.1), Holland (5.2), Austria (8.4) and Sweden (17.4) (UNHCR, 2016).

If today it is possible to talk about the “Trieste Model”, it is not only thanks to the local government’s ability to put into practice the guidelines of SPRAR, with the essential support of the NGOs operating in the territory. There is another factor: the ability to withstand the *stress test*, to use a term from the banking sector.

From the spring of 2013, in fact, there were ever-increasing demands for reception of a steadily growing number of asylum - seekers, which coming from the Eastern Mediterranean and crossing the so-called Balkan route, arrived at what the media termed the “Lampedusa of the North East”. In response, the Municipality and the Prefecture of Trieste signed a Convention for the management of an extra-SPAR for all asylum seekers that were present in the municipal territory. The Convention had four fundamental objectives (Municipality of Trieste, 2016):

- To guarantee asylum-seeker timely access to reception, from the moment he/she has demonstrated the desire to seek international protection, or, even prior to perfectly completing the administrative procedure of

verbalizing the request for asylum, in accordance with the Directive: 2013/33/2013;

- To prevent the establishing of parallel reception systems those are not homogeneous, by overseeing and maintaining tight control of the entire system;
- To guarantee asylum-seekers equal rights and access to a high standard of service (within this context the Convention does not stipulate a limit or maximum number), by ensuring as much uniformity as possible between the system SPRAR and the system “extra-SPRAR”, in coordination with the Central System of the SPRAR itself and by creating a seamless interface between the two systems;
- To prevent as much as possible, a sense of alarm and the creating of situations of social distress, thus, counteracting the possible spread of acts of intolerance and discrimination.

Within the Convention cited, the individuals admitted passed from 202 as of December 31st, 2013, to 638 as of May 31st, 2015: a clear increase in the number of beneficiaries that reached its peak between January 2014 and May 2015, recording an increase of +316%. Based on the latest data available, updated in December 2015, the numbers of individuals being hosted throughout the territory of Trieste come from 19 different countries, with a clear majority of Afghani and Pakistani refugees (83%). It warrants highlighting that even during the management of the system “extra-SPRAR”, the Municipality of Trieste and those managing the SPRAR (I.C.S. and Caritas), chose to adopt the “diffused reception” model of welcome. When possible, they I.C.S. located private small apartments on the market and rented them (i.e. to an average of 4-5 people). These were located throughout the urban area, thus, avoiding concentration in only one section of the city. Other structures provided by ICS and Caritas differed from the apartments in that they were collective centers, though they were small, in any event (for an average of 20 and less than 50 individuals) located within urban areas or near them, accessible by public transportation. Temporary structures were provided by two hotels and by some residence: used as temporary means, when possible, with the intention of transferring the refugees as soon as possible to one of the formally designated welcome structures. Again, it is important to highlight the fact that even in the structures used for temporary reception, all of the services provided by the SPRAR were made available and social workers were offered on a continual basis by the managing bodies; the temporary structures are rented or managed by I.C.S. from private parties, who do not have any role in the management of the facilities, but who might, in some cases, participate in very limited functions pertaining to initial welcome activities. In conclusion, it should be clarified that with respect

to the 4th objective of the Convention, the reception system in Trieste is structured in such a manner that the coordination between the SPRAR and “extra-SPAR” enables a timely response, whereby the asylum-seeker, and especially in the case of guaranteed subsidiary or human protection, can find a place within the system as soon as one becomes available. The connection between the two systems is primarily aimed at guaranteeing continuity in the procedures that the beneficiaries of protection must go through. In this way, unexpected situations that might lead to a lack of assistance for the subjects can be avoided. It is clear that all of the subjects are in need of securing a path towards social inclusion.

Diffused, flexible, organized and supportive. These are the four adjectives that embody the exceptional system that the reception in Trieste has put into place. Based on the principle of equal distribution (Casti, 2011), this system has enabled the reception, and often integration, of the newly arrived refugees, while reducing their concentration to a minimum, in certain areas of the city or in *ad hoc* centers. Despite all of the difficulties that might be encountered, these solutions allow the combining of safety, social peace and the right to asylum. Could this possibly be the “obvious solution” to resolving the refugee emergency? The answer has to be, “Yes, at least, in part”. For this reason it would be strongly advised to go beyond the concept of “voluntariness” and to consider the SPRAR, a true administrative tool for providing reception to refugees throughout the national territory. An exercise that rests with the Municipalities, as indicated by art. 118 of the Constitution, a fact that is well known.

The author would like to thank *Lesley Pritikin* for her assistance with the preparation of this manuscript.

The paper was presented at the Regional Studies Association, University of Belgrade - Faculty of Geography and Migration, Interconnectivity and Regional Development Network (MICaRD) conference *Contemporary Migration in a Changing World: New Perspectives and Challenges*, in Belgrade, Republic of Serbia, 18-21. September 2016.

REFERENCES

- Betts, A. (2009). *Forced migration and global politics*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Brusa, C. (2000). Globalizzazione, immigrazione straniera e geografie della cittadinanza e dell'esclusione. *Bollettino della Società Geografica Italiana*, 12(5), 631-638.
- Caritas-ICS (2016). *L'accoglienza e la tutela dei richiedenti asilo e dei titolari di protezione umanitaria a Trieste*. Retrieved from: <http://www.triesteallnews.it/2016/06/16/ics-e-caritas-forniscono-i-numeri-su-richiedenti-asilo-e-accoglienza-a-trieste/>, (2016, December 5th).
- Casti, E. (2011). Dal territorio allo spazio reticolare delle migrazioni: la governance territoriale. *Libertà Civili*, 2, 131-137.
- Collier, P. (2015, August 20). If you really want to help refugee, look beyond the Mediterranean. *The Spectator*. Retrieved from: <http://www.spectator.co.uk/2015/08/if-you-really-want-to-help-refugees-look-beyond-the-mediterranean/>
- Cristaldi F. (2013). *Immigrazione e Territorio. Lo spazio con/diviso*. Bologna: Pàtron Editore.
- Cusimano, G. & Mercatanti, L. (2017). Conflitto e scelta della destinazione migratoria. Un caso siciliano. In: Pagano A. (Eds) *Migrazioni e Identità: analisi multidisciplinari* (pp. 91-100). Roma: Edicusano editore.
- Giordano, A. (2015). *Movimenti di popolazione*. Roma: Luiss Press.
- Hathaway, J. & Neve, R. A. (1997). Making International refugee law relevant again: a proposal for collectivized and solution-oriented protection, *Harvard Human Rights Journal*, 10, 115-211.
- Kolossov, V. (2011). Post-Soviet Boundaries: Territoriality, Identity, Security, Circulation. In D. Wast-Walter, *The Ashgate research companion to border studies*. Farnham: Ashgate-Aldershot.
- Municipality of Trieste (2016, October 4th). *L'esperienza positiva del sistema di accoglienza territoriale di Trieste. Un possibile modello intervento*. Retrieved from: <https://www.viedifuga.org/>
- Pagnini, M. P. (2014). *Storia e teoria della geografia politica. Una prospettiva internazionale*. Roma: Edicusano editore.
- Terranova, G. (2011). Méditerranée: géographie de nouveau flux migratoires. *Outre-Terre*, 29, 71-81.
- Terranova, G. (2016, July 7). *Guardare a Trieste per superare i mega depositi di rifugiati*. Retrieved from: <http://www.west-info.eu/it/guardare-a-trieste-per-superare-i-mega-depositi-di-rifugiati>
- UNHCR (2016, October 1). *Global trends forced displacement in 2015*, Ritrieved from <https://www.unhcr.org/>

GEOGRAFSKI RASPORED PRIJEMA IZBEGLICA U ITALIJI I "LAMPEDUZA SEVEROISTOKA" – STUDIJA SLUČAJA

Giuseppe TERRANOVA

REZIME

Članak se sastoji iz četiri dela: Uvodna razmatranja; Italija kao zemlja azila i imigracije; Dihotomija italijanskog sistema prihvata izbeglica; Diskusija i Zaključak. Osnovna teza od koje se pošlo u radu je da politika prijema izbeglica u Trstu može biti model za celu Italiju. Uz korišćen geografski i geopolitički pristup, uvod nam daje okvir i istorijski osrvt na razvitak i unapređenje italijanskih zakona o upravljanju i prihvatu tražilaca azila i izbeglica. Pre svega je naglašeno da, i pored toga što je u suprotnosti sa italijanskim zakonom, italijanski parlament nikada nije odobrio suštinski važan zakon o azilu. Drugi deo rada ukazuje kako i kada je Italija postala značajna imigraciona destinacija. U ovom delu se može pronaći i okvir Evropskog imigracionog i azilnog zakonodavstva, koje nam omogućava da razumemo zašto Brisel nije pomogao Italiji kada se suočavala sa migracionim pritiskom sa Balkana i iz Afrike. Posebno su naglašene prednosti i slabosti Dablianske Konvencije, kao i Evropske agencije za upravljanje operativnom saradnjom na spoljašnjim granicama Evropske unije (FRONTEX). Treći deo rada daje iscrpan i detaljan pregled sistema prijema tražilaca azila u Italiji, zahvaljujući kojem je moguće dobiti jasniju sliku o načinu na koji Vlada Italije garantuje prvi i drugi stepen prihvata i zaštite izbeglica. U tom smislu, autor je dao kritički osrvt na preveliki, preopterećen i loše zamišljen prihvati centar za tražioce azila (Centri di Accoglienza per Richiedenti Asilo - C.A.R.A), koji je zvanični Vladin centar, ali kojim se loše upravlja. Suprotno tome, bolje (bar u teoriji) funkcioniše Sistem zaštite tražilaca azila (Sistemi di Protezione per Richiedenti Asilo - S.P.R.A.R.) koji predstavlja razgranati program koji funkcioniše na celoj teritoriji Italije, a kojim upravljaju lokalni organi vlasti i volonteri. Takođe, posebna pažnja je usmerena i na novu politiku upravljanja migracijama koju je predstavilo Ministarstvo unutrašnjih poslova Italije početkom 2017. godine. Poslednji deo rada se bavi problematikom Trščanskog sistema prihvata izbeglica u svetu značaja "difuznog prijema". To objašnjava zašto se 70% prihvatnih kapaciteta u Trstu nalazi u privatnim kućama i apartmanima. Osnovna prednost ovakvog prihvata je da se izbeglice ne sagledavaju kao stalna pretnja. To je osnovni razlog zašto bi Trst mogao da posluži kao model za celu Italiju.

Ključne reči: prnudne migracije, migraciona politika i politika azila, socijalna izolovanost, izbeglo lice, prostor, izbeglički kamp.

Prethodno saopštenje

Primljen: 04.07.2017.

Prihvaćen: 26.11.2017.

UDK: 314.7:[371.671:91]

ZASTUPLJENOST MIGRACIONE PROBLEMATIKE U UDŽBENICIMA GEOGRAFIJE ZA OSNOVNU I SREDNјU ŠKOLU

Ivana ĐORĐEVIĆ

Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd, e-mail: ivanadj.92@gmail.com

Ljiljana ŽIVKOVIĆ

Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd, e-mail: ljiljanazivkovic59@gmail.com

Sažetak: Zakonitosti razvoja stanovništva, migraciona kretanja i posledice tih kretanja doprinose formiranju svestrano razvijene ličnosti učenika i njihovog naučnog pogleda na svet. Migraciona problematika kroz raznovrsne i uvek aktuelne sadržaje podstiče na razmišljanje i samostalno zaključivanje. Zbog toga je potrebno da se fenomen migracija detaljno prouči. Na taj način učenici formiraju kritičko mišljenje prema važnim društveno-geografskim i globalizacijskim procesima. Shodno tome, oni se upoznaju i sa načinima rešavanja migracionih tokova koji predstavljaju globalni izazov današnjice. Cilj rada je da se kroz analizu migracija ukaže na njihovu zastupljenost u udžbenicima geografije za osnovnu i srednju školu. Imajući u vidu da je društveno-geografska tematika interdisciplinarna, izvršena je komparacija nastavnih programa geografije u Republici Srbiji i odabranih evropskih država. Rezultati rada ukazuju na njihovu specifičnost i nedovoljnu zastupljenost u udžbenicima geografije za osnovnu i srednju školu.

Ključne reči: društvena geografija, migracije, udžbenici, Nastavni program, interdisciplinarnost.

Abstract: The growth of the population, migratory movements and the consequences of these developments contribute to the formation of all-round development of personality of students and their scientific view of the world. A migration issue through varied and always current content encourages thinking and independent reasoning. It is therefore necessary to examine in detail the phenomenon of migration. In this way children develop critical thinking towards important socio-geographical and globalization processes. Consequently, they get acquainted with the ways of dealing with migration flows, which represent a global challenge today. The aim is to analyze the migration point to their representation in the geography textbooks for primary and secondary school. Bearing in mind that the socio-geographical theme interdisciplinary comparison is conducted geography curricula in Serbia, as well as selected European countries. The results show the specificity and their underrepresentation in geography textbooks for primary and secondary school.

Keywords: social geography, migration, textbooks, curriculum, interdisciplinarity.

UVOD

Migraciona kretanja stanovništva predstavljaju kompleksan društveno-civilizacijski fenomen koji se nalazi u domenu su proučavanja niza diferencijalnih naučnih disciplina (Šantić & Obradović, 2015). Savremene migracije stanovništva neophodno je izučavati interdisciplinarno, prema specifičnim uzrocima i posledicama uz tendencije njihovog budućeg projektovanja, kako na globalnom, tako i na nacionalnom nivou. Usled složenosti migracionih fenomena, sve je veća potreba za korelacijom naučnih disciplina koje tretiraju ovu problematiku (Spasovski & Šantić, 2015). Interdisciplinarnost se može sagledati kao potreba povećanja efikasnosti pedagoškog procesa u svim nastavnim predmetima, a u cilju samostalnog sticanja znanja, povećanja kvaliteta funkcionalnog znanja i formiranja svestrano razvijene ličnosti učenika (Živković et al., 2017).

U svetu brzih i nepredvidivih migracionih tokova, cilj obrazovanja je priprema svakog pojedinca za život u savremenom društvu. Nastavni proces treba organizovati fleksibilno, interdisciplinarno i funkcionalno. Doprinos nastavnika geografije u izučavanju migracionih fenomena se sastoji u primeni interdisciplinarnog pristupa koji omogućava međuzavisnost pojave, procesa i zakonitosti njihovog razvoja. Interdisciplinarnim povezivanjem nastavnih sadržaja obezbeđuje se racionalizacija, konceptualna povezanost obrazovnih, vaspitnih i funkcionalnih ciljeva što doprinosi svestranom razvoju ličnosti učenika. Usavršavanje nauke, tehnike i tehnologije impliciralo je i promene u obrazovanju. Te promene su prouzrokovale potrebu za intenzivnijim samostalnim sticanjem znanja gde svaki pojedinac ima stalnu potrebu za ličnim usavršavanjem (Jovanović et al., 2016). U XXI veku obrazovanje se zasniva na humanističkom pristupu koji podrazumeva obrazovanje i usavršavanje tokom čitavog života.

Brojni relevantni evropski i nacionalni dokumenti analiziraju pitanje kvaliteta obrazovanja kao važnog elementa ukupnog društvenog razvoja (Baranović, 2006). Analiza nacionalnih Nastavnih planova i programa u 13 evropskih država pokazuje da je geografija po zastupljenosti važan nastavni predmet u obrazovnim sistemima evropskih država. U većini analiziranih Nastavnih planova i programa geografski sadržaji se u prvom ciklusu osnovnog obrazovanja i vaspitanja izučavaju u sklopu integrisanog predmeta (Curić, Vuk & Jakovčić, 2007). Geografija je samostalan nastavni predmet u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Mađarskoj, Nemačkoj, Norveškoj, Holandiji, Škotskoj i Engleskoj, a integrisan je u drugom ciklusu osnovnog obrazovanja i vaspitanja u Irskoj (sa istorijom), Austriji (sa privredom) i u Finskoj (sa biologijom). U Srbiji je geografija samostalan nastavni predmet u osnovnoj školi (od 5. do 8. razreda) i u svim tipovima srednjih škola (gimnazijama, ekonomskim i srednje stručnim školama).

Naziv Geografija za nastavni predmet se koristi u Sloveniji, Nemačkoj, Holandiji, Škotskoj, Engleskoj, Irskoj, Norveškoj, Švedskoj i Finskoj. U Mađarskoj se geografski sadržaji izučavaju u predmetu pod nazivom Zemљa i naša okolina, a u Austriji pod nazivom Geografija i priroda. U Norveškoj uz predmet Geografija postoji i predmet Prirodna raznolikost u kome se obrađuju geografski sadržaji. Kao samostalan ili integriran predmet geografija je obavezna u svim proučavanim Nastavnim planovima i programima (Curić, Vuk & Jakovčić, 2007).

U 8 od 13 analiziranih evropskih država (Srbija, Hrvatska, Austrija, Holandija, Engleska, Mađarska, Škotska i Slovenija) geografija je samostalan nastavni predmet. U prvom ciklusu osnovnog obrazovanja i vaspitanja geografija je organizovana najčešće kao integriran predmet. U višim razredima osnovne škole je integrisana u Švedskoj, Finskoj i Nemačkoj, dok se u svim tipovima srednjih škola izučava kao poseban predmet. U Irskoj je situacija drugačija pošto je geografija samostalan predmet na nivou *Primary school education*, dok se na nivou *Post-primary education* (sedmi, osmi i deveti razred) izučava u korelaciji sa istorijom kao jedinstven predmet (Curić, Vuk & Jakovčić, 2007).

U opisu predmeta proučavanih Nastavnih planova i programa naglašava se važnost geografije u proučavanju životnog prostora, ističe se značaj aktuelizacije sadržaja, razvoj stavova i vaspitnih vrednosti neophodnih za preuzimanje aktivne uloge u široj društvenoj zajednici. Ciljevi nastavnog predmeta su grupisani u tri oblasti i odnose se na sticanje znanja, razvijanje sposobnosti, veština i negovanje vaspitnih vrednosti. Sve države u svojim Nastavnim planovima i programima kao najvažnije ciljeve ističu sticanje veština razumevanja i objašnjavanja geografskih procesa na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i globalnom nivou. Kao važan cilj ističe se usvajanje znanja o prirodno-geografskim i društveno-ekonomskim pojavama, procesima i zakonitostima na nacionalnom i globalnom nivou. Naglašava se način na koji globalni procesi utiču na društvo kroz shvatanje problema koji proizlaze iz nejednakog regionalnog razvoja. U cilju razvoja multikulturalnosti, Nastavni planovi i programi svih evropskih država kao najvažnije obrazovne vrednosti ističu važnost poštovanja nacionalnih manjina kroz prihvatanje različitosti između naroda i kultura.

METODOLOŠKI PRISTUP

Školski sistem je oblikovan pravnim aktima, Nastavnim planom i programom i vaspitno-obrazovnim standardima u domenu postignuća učenika koji su obavezujući za sve aktere nastavnog procesa (Živković & Jovanović, 2011). Empirijska struktura rada obuhvata utvrđivanje zastupljenosti migracionih sadržaja u udžbenicima geografije za osnovnu

i srednju školu. Analizom Nastavnog programa geografije osnovnog i srednjeg obrazovanja i vaspitanja stiče se sveobuhvatan uvid u stepen izučavanja migracionih sadržaja. Zadaci istraživanja su:

- definisanje zastupljenosti obrazovnih, vaspitnih i funkcionalnih ciljeva; opštih i operativnih zadataka; programskih sadržaja i uputstava za ostvarivanje programa u oblasti migracija;
- utvrđivanje broja nastavnih jedinica u udžbenicima geografije u kojima se izučavaju sadržaji o migracijama;
- stepen zastupljenosti migracionih pojmove po nastavnoj jedinici;
- formulisanje predloga koji mogu da doprinesu većoj zastupljenosti migracionih sadržaja u udžbenicima geografije za osnovnu i srednju školu;
- analiziranje tekstualne i didaktičko-metodičke aparature udžbenika u kontekstu migracionih sadržaja.

Uzorak su činila izdanja udžbenika geografije za osnovnu i srednju školu koje je odobrilo Ministarstvo prosvete Republike Srbije u izdanju Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva iz Beograda. Analizirani su sadržaji u je udžbenicima geografije za 6. razred osnovne škole (Sitarica & Tadić, 2004), 8. razred osnovne škole (Stamenković & Gatarić, 2011), 2. razred gimnazije (Đurić, 2010), 3. razred gimnazije (Rodić, 2008) i 1. ili 2. razred srednjih stručnih škola (Grčić, 2008). Rezultati rada ukazuju na značaj izučavanja migracionih sadržaja i njihov doprinos formiranju sistema znanja i svesti učenika.

U radu je korišćena deskriptivna metoda i tehnika analize sadržaja koja podrazumeva interpretaciju svih tekstualnih elemenata u udžbeniku. U cilju sveobuhvatnog pristupa migracionoj problematiki, neophodno je definisanje obrazovne, vaspitne i funkcionalne ciljeve koji doprinose formiranju svestrano razvijene ličnosti učenika i razvijanju naučnog pogleda na svet.

REZULTATI I DISKUSIJA

Procesi brze industrijalizacije i urbanizacije, koji su počeli pedesetih godina XX veka, uticali su na migracije miliona stanovnika iz sela u gradove, što je dovelo do intenzivne depopulacije, prostorne preraspodele i promene u strukturama stanovništva (Antić et al., 2017). Proučavajući elemente migracija, njihove uzajamne veze i uslovljenosti, učenici su u mogućnosti da usvoje suštinu migracione problematike. Sadržaji o migracijama su pogodni za nastavnu obradu jer omogućavaju široku primenu oblika i metoda rada, zatim veliki izbor i upotrebu nastavnih sredstava i nove obrazovne tehnologije (Živković, Jovanović & Rudić, 2015). Migracioni sadržaji brzo zastarevaju i

neophodno je njihovo stalno ažuriranje i dopuna. Pridržavajući se Nastavnog plana i programa, nastavnici geografije u značajnoj meri mogu da doprinesu podizanju nivoa svesti učenika o ovoj problematiki (Jovanović et al., 2016). Od nastavnika geografije se očekuje da prati stručnu literaturu koju je neophodno metodički adaptirati prema uzrastu učenika. Nastavnikova odgovornost u ovom delu se posebno povećava zbog toga što migraciona tematika, osim obrazovne, ima izuzetne vaspitne vrednosti koje su važne za širu zajednicu u celini.

Nastavnik geografije treba da pomoću statističkih podataka i karata prezentuje zakonitosti kretanja stanovništva. Prostorno kretanje stanovništva u odabranom periodu preba grafički predstavljati, što omogućava učenicima da uvide trendove i pravilno savladaju sadržaje o savremenim demografskim procesima. Karte su veoma pogodne za prikazivanje kvantitativnih i kvalitativnih svojstava stanovništva. Migracije se na kartama mogu slikovito predstaviti pomoću linija gde je debljina linije u srazmeri sa brojem migranata, a različitim bojama mogu se predstaviti njihove kvalitativne osobine.

Proučavanju migracione problematike potrebno je pristupiti sistemski i utvrditi zakonitosti daljeg razvoja ovih procesa. Neophodno je sa šireg stanovništva proučiti ove zaista složene fenomene savremenog sveta. Migraciona tematika u udžbeniku mora da bude tako metodički obrađena da omogućava učenicima samostalno sticanje znanja. Pri obradi nastavnih jedinica koje se odnose na migracije neophodno je problemski postavljati pitanja.

Učenici se prvi put sreću sa pojmom migracija u 6. razredu osnovne škole. Programsku strukturu za 6. razred čini pet nastavnih tema, a sadržaji o migracijama su zastupljeni u okviru dve nastavne teme: *stanovništvo i naselja na Zemlji i regionalna geografija Evrope*. Nastavna tema stanovništvo i naselja na Zemlji je koncipirana tako da se njenom obradom ukaže na najbitnije demografske procese i probleme. U udžbeniku je definisan pojam migracija, a kroz primere su objašnjeni migracioni procesi. Didaktičko-metodička aparatura udžbenika obuhvata statističke podatke koji su prikazani ilustrativno (tabele, dijagrami, šeme) i komparativno. Nakon definicije, predstavljena je osnovna klasifikacija, vrste, uzroci i posledice migracionih kretanja. Na kartama su sterelicama različite debljine predstavljena migraciona kretanja koja su se odvijala u prošlosti, ali i ona koja se odvijaju u sadašnjosti, pa su učenici u prilici da vrše njihovu komparaciju i izvode zaključke. Za uspešno savladavanje migracione problematika poseban značaj ima upotreba i dodatnih izvora informacija. Pojmovi kao što su migracija, emigracija, imigracija, unutrašnje i spoljašnje migracije i iseljeničke zemlje su adekvatno i detaljno objašnjeni. Pored njih, postoje i oni koji zahtevaju dodatno angažovanje nastavnika u vezi njihovog

tumačenja kao što su izbegla i raseljena lica. Za pojmove dobrovoljne i prisilne migracije koji su dati u udžbeniku postoji dovoljan broj primera, ali se mogu dopuniti kroz pitanja i zadatke za samostalan rad učenika. Od nastavnika geografije se očekuje da tematiku o migracionim kretanjima objasni učenicima uz pomoć udžbenika ali i ostalih izvora informacija, kako bi usvojena znanja bila generalizovana i sistematizovana.

Nastavna tema regionalna geografija Evrope obuhvata u uvodnom delu sadržaje o migracijama, a zatim i u okviru svake evropske države. Moguće je pratiti, vršiti komparaciju i samostalno zaključivati o migracionim kretanjima useljeničkih i iseljeničkih evropskih država. Kada se sagleda zastupljenost migracionih pojmove, stepen njihove objašnjenosti i broj primera, stiče se utisak da učenici uz pomoć nastavnika na sasvim jasan, razumljiv i način koji je primeren njihovom uzrastu, mogu da usvoje ove sadržaje.

U 8. razredu osnovne škole programsku strukturu čini osam nastavnih tema, a tri su u direktnoj vezi sa društveno-geografskim sadržajima. Migracije stanovništva, vrste, uzroci i posledice se izučavaju u okviru sledećih nastavnih tema: *stanovništvo i naselja Srbije, zavičajna geografija i Srbi van granica Srbije*.

Izučavanje migracionih sadržaja treba da podstakne učenike na bolje razumevanje problematike demografskog razvoja. U cilju sagledavanja populacionih problema, neophodno je interdisciplinarno povezivanje sa sadržajima drugih nastavnih predmeta. U okviru navedene teme, nastavna jedinica migracije stanovništva je podeljena na manje celine kako bi učenici na efikasniji način usvojili sadržaj. Nakon definicije pojma migracija izvršena je njihova klasifikacija. Migracioni pojmovi kao što su organizovane (planske) migracije, stihische, prinudne migracije, „radnici polutani“ i „đaci putnici“ zahtevaju dodatno objašnjenje kako bi učenici razumeli migraciona kretanja. Nasuprot njima, pojmovi poput sezonskih migracija, stalnih i povremenih dnevnih migracija, starih i savremenih migracionih tokova, „dundera pečalbara“ i „majstora zidara“ su učenicima objašnjeni kroz brojne primere.

U nastavnoj temi *Srbi van granica Srbije* obuhvaćeni su sadržaji koji se odnose na susedne države i njihove osnovne prirodne i društveno-geografske odlike u kojima živi srpsko stanovništvo, kao i sadržaji koji prikazuju prostorni razmeštaj srpskog stanovništva u evropskim državama, ali i državama van granica evropskog kontinenta. Migracije srpskog stanovništva se proučavaju u okviru dve nastavne jedinice. Pojmovi kao što su Srbi u regionu i „odliv mozgova“ su objašnjeni kroz primere. „Etnička oaza“, „gastarabajteri“ i „ideološki neprijatelji“ nisu definisani, a učenicima je prepusteno da ih objasne uz pomoć dodatne literature i izvora.

U okviru nastavne teme zavičajna geografija, migraciona problematika se ne proučava zasebno kao nastavna jedinica već je obrada ovih sadržaja predviđena kao projektni zadatak. Na osnovu sprovedenog istraživanja učenici treba da zaključe da li je stanovništvo starosedelačko ili je doseljeno u prošlosti i ako jeste, iz kojih krajeva. Samostalnim radom, koji razvija geografsko logičko mišljenje i povećava motivaciju, je predviđeno da učenici korišćenjem statističkih podataka utvrde obim doseljenih i iseljenih lica na određenoj teritoriji.

Program nastave geografije u gimnaziji koncipiran je tako da pruža učenicima sticanje neophodnih znanja, umenja i navika kako o prirodoj tako i o društvenoj stvarnosti Srbije, ali i savremenog sveta. Analizirajući udžbenike geografije za gimnazije primetno je da se prilikom izrade pošlo od koncepcije programa za osnovnu školu, kao i od prepostavke da gimnazija predstavlja produžetak opšteg obrazovanja i vaspitanja. Za razliku od programa geografije za osnovnu školu, program geografije za gimnazije sadrži nastavne teme i sadržaje bez navođenja orientacionog broja časova za njihovu realizaciju. Sloboda i kreativnost nastavnika ispoljiće se kroz samostalno planiranje i određivanje broja, tipa časa, oblika rada, nastavnih metoda i informaciono-komunikacionih tehnologija.

Sadržinu i strukturu programa geografije za 2. razred gimnazije čine nastavne teme koje obuhvataju društveno-geografske karakteristike savremenog sveta, ali i Srbije. Najpre su objašnjene definicije, uzroci, vrste i posledice migracionih kretanja u svetu, a zatim kao zasebne nastavne jedinice se izdvajaju stanovništvo i zone civilizacije Azije, Afrike, Latinske i Angloamerike, Australije i Okeanije, da bi se na kraju tumačila i kretanja naroda na Balkanu. Kada je migraciona terminologija u pitanju, pojmovi su uglavnom poznati, jasno definisani i učenici su ranije upoznati sa njima. Moguće je poređenje obima migracionih tokova različitih naroda. U cilju usvajanja znanja i razumevanja migracionih tokova naroda sveta koriste se karte migracionih kretanja, istorijska osa kretanja stanovništva, različite vrste grafikona, dijagrama i šema. Metodičke posebnosti migracione problematike su pogodne za nastavnu obradu i od nastavnika geografije se očekuje da njihove sadržaje aktuelizuje savremenim dešavanjima.

Sadržinu Nastavnog programa u 3. razredu gimnazije čine sadržaji nacionalne geografije Srbije. U 3. razredu gimnazije, sadržaji o migracijama se proučavaju u okviru sledećih nastavnih tema: *stanovništvo i naselja i Srbi u bivšim jugoslovenskim republikama i dijaspori*. Proučavajući naseljavanje teritorije Srbije, autori udžbenika navode najranije pisane tragove kretanja naroda, od naseljavanja Slovena do savremenih migracionih kretanja. Hronološki su prikazane migracione rute.

Migracioni nastavni sadržaji u udžbeniku geografije za 1. ili 2. razred srednjih stručnih škola su tako koncipirani da se njihovim izučavanjem proširuje i produbljuje geografska kultura učenika i formira njihov stav prema važnim problemima savremenog sveta. Na kraju svake nastavne jedinice, data su pitanja i zadaci za samostalni rad učenika, sistematizaciju, analiziranje i procenjivanje geografskih informacija. Korišćenjem karata i atlasa, učenici razvijaju kartografsku pismenost. Osnovni tekst je jasno napisan sa brojnim činjenicama, primerima i podacima o migracijama. Metodičko-didaktička aparatura omogućava učenicima funkcionalno predstavljanje istorijskih i savremenih migracionih tokova. Faktori koji utiču na migracije stanovništva su šematski prikazani kako bi učenici na očigledan način usvojili predviđeni sadržaj. Sadržaji o interkontinentalnim migracijama stanovništa u novi svet nakon velikih geografskih otkrića su predstavljeni na kartama strelicama različite debljine na osnovu kojih učenici mogu da prate njihov intenzitet. Tekst u udžbeniku je u funkcionalnoj vezi sa priloženim fotografijama, a kroz pitanja i zadatke učenici se osposobljavaju za samostalno sticanje znanja.

U korišćenju udžbenika geografije, važan je sistematičan i postupan pristup migracionim sadržajima. Stečena znanja treba da budu primenljiva, a učenici osposobljeni da sami istražuju i analiziraju migracione procese. Razumevanjem migracionih pojmoveva i njihove povezanosti ostvaruje se trajno znanje primenljivo u novim situacijama.

ZAKLJUČAK

Na osnovu sprovedene analize Nastavnog plana i programa geografije, kao i analize migracionih sadržaja u udžbenicima geografije za osnovnu i srednju školu, u radu je istaknuta njihova nedovoljna zastupljenost. Imajući u vidu izložene nedostatke, u cilju unapređivanja obrazovno-vaspitnih vrednosti udžbenika geografije u ovoj oblasti potrebno je povećati broj nastavnih jedinica u kojima bi se izučavali sadržaji o migracijama. Takođe je neophodno prikazati međusobnu povezanost društveno-geografskih pojmoveva, relacija među njima i njihove pozicije u hijararhijskom sistemu. Uvesti problemski pristup u objašnjavanju migracione problematike.

U cilju unapređivanja nastavne prakse formulisani su predlozi za modifikaciju postojećih Nastavnih planova i programa geografije za osnovnu i srednju školu. U sklopu ukupnog institucionalnog obrazovanja i vaspitanja smatra se da je osnovna škola najznačajnija jer je deca pohađaju na uzrastu kada su najotvorenija za nova saznanja (Živković & Jovanović, 2011). Praktične implikacije istraživanja ogledaju se u tome što izneti rezultati i zaključci mogu da podstaknu autore na promenu pristupa prilikom koncipiranja migracionih sadržaja udžbenika geografije. Migraciona

problematika zaslužuje kontinuiranu analizu, kako bi se preciznije utvrdili kriterijumi koncipiranja sadržaja udžbenika geografije u skladu sa ciljevima i zadacima obrazovanja i vaspitanja. U Nastavnim planovima i programima geografije koji su analizirani u vezi sa migracionom problematikom nedostaju ishodi. Relevantne misaone aktivnosti tj. usvajanje migracionih sadržaja imaju za cilj razumevanja društvenih pojava, procesa i zakonitosti.

Rad je saopšten na naučnoj konferenciji *Contemporary Migration in a Changing World: New Perspectives and Challenges*, u Beogradu 18-21. septembra 2016. godine, u organizaciji Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Regional Studies Association i Migration, Interconnectivity and Regional Development Network (MICaRD).

LITERATURA

- Antić, M., Šantić, D., Kašanin-Grubin, M. & Malić, A. (2017). Sustainable Rural Development in Serbia - Relationship Between Population Dynamicss and Environment. *Journal of Environmental Protection and Ecology*, (18)1, 323-331.
- Baranović, B. (2006). Nacionalni kurikulum u evropskim zemljama i Hrvatskoj: komparativni prikaz. *Sociologija sela*, 172/173(2-3), 181-200.
- Curić, Z., Vuk, R. & Jakovčić, M. (2007). Kurikulumi geografije za obavezno obrazovanje u 11 evropskih država – komparativna analiza. *Metodika* 15, 8(2), 444-466.
- Durić, V. (2010). *Geografija za 2. razred gimnazije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Grčić, M. (2008). *Geografija za 1. ili 2. razred srednje stručnih škola*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Jovanović, S., Gatařić, D., Prnjat, Z., Andjelković, G., Jovanović, J., Lukić, B. & Lutovac, M. (2016). Exploring proenvironmental behavior of Serbian youth through environmental values, satisfaction and responsibility. *Social Behavior and Personality: An international journal*, 44, 1057-1068.
- Jovanović, S., Živković, Lj., Prnjat, Z., Obradović-Arsić, D., Mihajlović, B. & Budović, A. (2016). Environmental Education from the Perspective of Serbian Primary School Geography Teachers. *Journal of Environmental Protection and Ecology*, 17(1), 394-401.
- Jovanović, S., Živković, Lj. & Andđelković, S. (2010). Sadržaji o zaštiti životne sredine u udžbenicima geografije za osnovnu i srednju školu. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 90(1), 347-375.
- Rodić, D. (2008). *Geografija za 3. razred gimnazije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spasovski, M. & Šantić, D. (2015). Aktuelnost pojava i procesa u razvitku stanovništva regionalnog i globalnog karaktera u delima Vojislava S. Radovanovića. *Demografija - Međunarodni časopis za demografska i ostala društvena istraživanja*, 12, 55-68.

- Stamenković, S. & Gatarić, D. (2011). *Geografija za 8. razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Šantić, D. & Obradović, S. (2016). Migraciona problematika Evropske Unije. *Demografija – Međunarodni časopis za demografska i ostala društvena istraživanja*, 13, 117-129.
- Tadić, M. & Sitarica, R. (2004). *Geografija za 6. razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja (2016). *Nastavni plan i program geografije za osnovnu i srednju školu*. Dostupan na: www.zuov.gov.rs/
- Živković, Lj. & Jovanović, S. (2011). Ekološko obrazovanje i nastava geografije u osnovnoj školi. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 59, 255-280.
- Živković, Lj., Jovanović, S. & Rudić, V. (2015). *Metodika nastave geografije*. Beograd: Srpsko Geografsko društvo.
- Živković, Lj., Jovanović, S., Đorđević, I. & Golubović, N. (2017). Interdisciplinarni pristup nastavnim sadržajima geografije u osnovnoj školi. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 97(1), 137-158.

REPRESENTATION OF MIGRATION ISSUES IN GEOGRAPHY TEXTBOOKS FOR PRIMARY AND SECONDARY SCHOOLS

Ivana ĐORĐEVIĆ, Ljiljana ŽIVKOVIĆ

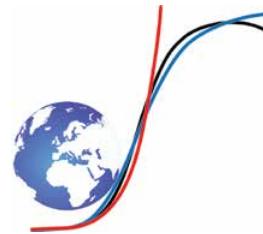
SUMMARY

The entire history of mankind is marked by migratory movements and is the complex socio-civilizational phenomenon significant for the study of a set of differential scientific and teaching discipline. Population has always migrated due to poverty, conflicts or natural disasters. Massive migrations started from the medium of the XIX century, as a result of cultural and political changes, and the development of new means of transport and communications. Spatial mobility of the population was caused by the global factors, primarily, relations between the great powers, wars and geopolitical implications. These factors create an immense migration flows from Africa and the Middle East changing demographic picture of Europe in the area of training structures and arrangement of population.

In the paper the representation of migration issues in geography textbooks for primary and secondary school. Through theoretical discussion, the authors of the paper wanted to draw attention to the need for better implementation of this subject in the curricula. At the same time they consider necessary interdisciplinary approach that includes thematic linking migration phenomenon with the other facilities at the level of geography as a school subject. This topic requires a continuous analysis in order to rationally determine the criteria for designing the content of geography textbooks in accordance with the importance of the study of migration flows.

Osvrti i komentari

Notes and Comments

<http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

BILATERALNA SARADNJA KATEDRE ZA DEMOGRAFIJU GEOGRAFSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U BEOGRADU I EKONOMSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU, 2016-2017.

Katedra za demografiju Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu su u toku 2016. i 2017. godine učestvovali na bilateralnom projektu podržanom od strane Ministarstva za obrazovanje, nauku i tehnološki razvoj u Republici Srbiji i Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta u Republici Hrvatskoj. Projektni tim iz Srbije su sačinjavali istraživači pod vođstvom Mirjane Devedžić (Jelena Stojilković Gnijatović, Gordana Vojković, Vera Gligorijević, Aleksandar Knežević, Petar Vasić i Natalija Mirić), a voda projekta iz Hrvatske je bio Ivan Čipin sa saradnicima - Sanja Klempić Bogadi, Petra Međimurec, Martin Strmota i Krešimir Ivanda. Tema bilateralnog projekta "Nizak fertilitet u Hrvatskoj i Srbiji iz periodske i kohortne perspektive – bolje razumevanje za bolje projekcije" omogućio je umrežavanje istraživača kojima je blisko izučavanje fertiliteta, projekcija stanovništva, ali i korišćenje novih pristupa u demografiji. Pošto je nizak fertilitet je u XX veku u obe zemlje bio glavni faktor starenja stanovništva, a projektovan nivo fertiliteta je od posebnog značaja za buduću starosnu strukturu kao i brzinu starenja, postojala je potreba da se u svetu novih saznanja ovoj pojavi ponovo posveti naučna pažnja.

Uzajamnim posetama članova projektnih timova u toku trajanja bilateralnog projekta omogućena je višestuka međusobna korist koja se ogleda u interaktivnoj zameni fundamentalnih i primenjivih demografskih znanja. Hrvatski tim je obavio više poseta Srbiji, nekoliko višecranih i nekoliko pojedinačnih, koje su uključile i zvanični prijem kod dekana Geografskog fakulteta. Takođe, u okviru ovog projekta je omogućeno prikupljanje potrebnih podataka iz vitalno - statističke dokumentacione građe koja se čuva u arhivi nekadašnjeg Saveznog zavoda za statistiku za detaljnu analizu demografskih procesa. Članovi Hrvatskog tima, Ivan Čipin i Sanja Klempić Bogadi su učestvovali na konferenciji «Demografski izazovi na prostoru bivše Jugoslavije» aprila 2016. godine, čiji je suorganizator bila katedra za demografiju Geografskog fakulteta, a tokom boravka u novembru 2017. u Beogradu Sanja Klempić Bogadi je održala više predavanja na Geografskom fakultetu. Tim iz Srbije je realizovao dve posete Hrvatskoj, jednu u decembru 2016 i drugu u septembru 2017, dok je Natalija Mirić bila na sedmodnevnom istraživačkom boravku na Ekonomskom fakultetu.

Organizacija naučnog skupa "Demografska istraživanja - podaci, metode i procesi" 22. septembra 2017. godine na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta

u Zagrebu je rezultat bilateralnog projekta koji zavređuje posebnu pažnju. Naime, u toku jednodnevne konferencije, istraživači iz Hrvatske, Srbije i Slovenije su imali jedinstvenu priliku da razmene iskustva, odnosno da prezentuju radove koji spadaju u oblast njihovog interesovanja. Na konferenciju su se odazvali i predstavnici statističkih zavoda Hrvatske i Srbije, tako da su se mogle čuti najnovije informacije vezane za angažovanje statističkih institucija povodom predstojećih popisa stanovništva.

U prvoj sesiji su se mogla čuti dva rada iz istorijske demografije, *Andelko Akrap* se bavio procenom izgubljenog porasta stanovništva zbog ratova između 1500. i 1700. godine na teritoriji Republike Hrvatske, dok je *Gordana Vojvokić* (koautor *Ivana Magdalenić*) izložila referat o izvorima podataka za istraživanje modela bračnosti u Srbiji iz istorijsko-demografske perspektive. *Aleksandar Knežević* je predstavio osobenosti atipične tranzicije fertiliteta u Istočnoj Srbiji, dok je *Sanja Klempić Bogadi* sa *Sonjom Podgorelec* upoznala prisutne sa značajem podataka o migracijama za demografska istraživanja u Hrvatskoj. Ova sesija je završena izlaganjem *Vladimira Nikitovića* o prednostima probabilističkog koncepta projekcija koristeći kao primer populaciju u regionu bivše Jugoslavije.

U drugoj sesiji su prisutni upoznati sa mogućnostima korišćenja longitudinalnih podataka Ankete o prihodima i uslovima života za istraživanje razvoda brakova u Srbiji, koje je prezentovala *Vera Gligorijević*. Sledila su dva komplementarna rada na temu sistema nacionalnih računa, odnosno ankete o potrošnji domaćinstva. *Jože Samt* sa Ekonomskog fakulteta u Ljubljani je predstavio značaj starosne dimenzije u sistemu nacionalnih računa u okviru AgeNTA projekta, dok je *Petar Vasić* je prikazao mogućnosti koje nudi anketa o potrošnji domaćinstva kao izvor demografskih podataka. *Ivan Čipin* je govorio o terenskom istraživanju u okviru ankete Generations and Gender Survey, naglašavajući različite specifičnosti takvog vida istraživanja.

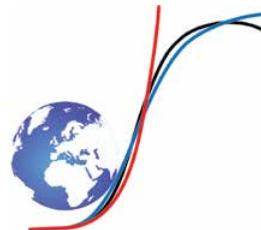
Poslednja, treća sesija je počela predstavljanjem indeksa aktivnog starenja kao novog instrumenta za praćenje procesa starenja stanovništva od strane *Jelene Stojilković Gnijatović* (koautor *Mirjana Devedžić*). *Petra Međimurec* je pokazala prednosti korišćenja vitalno-statističkih mikropodataka za istraživanje razvoda brakova u Hrvatskoj. *Damir Josipović* sa Instituta za narodna pitanja iz Ljubljane je upoznao prisutne sa izvorima podataka za demografska istraživanja u Sloveniji. *Natalija Mirić* je primenila metod dekompozicije korišćenjem progresija u paritetu kako bi istraživala kohortni fertilitet visokoobrazovanih žena u Srbiji. *Šime Smolić* je predstavio rad na stvaranju infrastrukture podataka za anketu SHARE - Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. Skup se završio plodnom raspravom.

Sumarno, ovim bilateralnim projektom je već postojeća saradnja dve institucije formalizovana i postavila temelje za buduća zajednička istraživanja. Međusobno upoznavanje sa istraživačkim interesima je zблиžilo članove projektnih timova i inspirisalo na nova proučavanja demografskih pojava i procesa u Srbiji i Hrvatskoj.

Jelena STOJILKOVIĆ GNJATOVIC

**Prikazi
Book Reviews**

<http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

Mikica SIBINOVIC, Marija ANTIĆ, Danica ŠANTIĆ, Ivan RATKAJ

RURALNI PROSTOR OPŠTINE KNJAŽEVAC: ANTROPOGEOGRAFSKE OSNOVE RAZVOJA

Knjaževac: Narodna biblioteka „Njegoš“; Beograd: Srpsko geografsko društvo, 2016, 333 str.

Značajno mesto u savremenim geografskim istraživanjima zauzima problematika depopulacionih, privredno nerazvijenih i devastiranih ruralnih prostora. Monografija "Ruralni prostor opštine Knjaževac: antropogeografske osnove razvoja", šesta je knjiga edicije "Knjaževačkim krajem", i predstavlja rezultat saradnje Katedre za društvenu geografiju Geografskog fakulteta u Beogradu i Narodne biblioteke "Njegoš" u Knjaževcu. Jedan od primarnih ciljeva ove monografije je da se putem kompleksnog antropogeografskog pristupa, prikaže nastanak, razvoj i transformacija naseobinskih, demografskih i privrednih elemenata ruralnog prostora opštine Knjaževac, s ciljem determinisanja akumuliranih razvojnih problema koji predstavljaju polazište procesa ruralne revitalizacije.

Monografija je organizovana u sedam celina izdvojenih prvenstveno na osnovu proučavanih sfera ruralnog prostora. U prvom poglavlju prikazan je teorijski i metodološki okvir tradicionalnih i savremenih antropogeografskih proučavanja seoskog prostora kao i njihov praktični značaj. Nakon uvodnog dela, u drugom poglavlju sagledan je geografski položaj opštine Knjaževac kao istorijski promenljiva kategorija određena prirodnim, istorijskim, privrednim i kulturnim prilikama. Treći deo obuhvata evolutivni prikaz transformacije sistema seoskih naselja pod uticajem složenih istorijskih, kulturno-civilizacijskih i društveno-ekonomskih prilika. U četvrtom poglavlju akcenat je stavljen na transformaciju naseobinskog sistema i analizirana je problematika mikropololožaja seoskih naselja, njihove morfo-fizionomske strukture i prostorno-funkcionalne organizacije. Peto poglavlje tretira problematiku demografskog razvitka proučavanog prostora u kome su analizirane determinante populacione dinamike (prirodno kretanje i migracije stanovništva). Demografski razvitak prikazan je u tri istorijske etape: od najranijeg naseljavanja do kraja 18. veka, period od početka 19. veka do Drugog svetskog rata i savremeni period. U šestom poglavlju analizirane su promene intenziteta, pravaca, struktura i tipova promena poljoprivrednih površina pod dominantnim uticajem procesa demografskog pražnjenja ruralnih prostora opštine Knjaževac. U poslednjem poglavlju prikazani su rezultati anketiranja seoskog stanovništva koji su pružili uvid u osnovne probleme koji su percipirani od strane stanovnika u selima opštine Knjaževac. Autori ovu studiju zaključuju sa

isticanjem ključnih demografskih, infrastrukturnih, ekonomsko i socijalno-geografskih razvojnih problema ruralnog razvoja opštine Knjaževac i pružanjem sugestija i smernica za rešavanje aktuelnih problema u procesu revitalizacije ovog ruralnog prostora.

Autori monografije *“Ruralni prostor opštine Knjaževac: antropogeografske osnove razvoja”* uspeli su da na adekvatan način analiziraju probleme sistemске organizacije ruralnog prostora, baznih elemenata i njihovih međusobnih veza i odnosa, zatim, da prikažu uticaj demografskih i društveno-ekonomskih faktora na razvoj i transformaciju proučavanog geoprostora, kao i da evolutivno sagledaju procese depopulacije, deagrarizacije, senilizacije i opšte devastacije ruralnog prostora opštine Knjaževac.

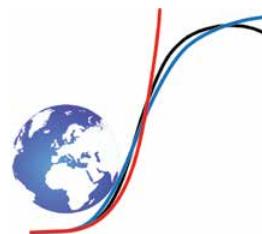
U tehničkom smislu, monografija je pisana akademskim stilom i obiluje ilustracijama (104 fotografije, grafikona i tematske karte), tabelama (28) i prilozima (13) koji doprinose lakšem razumevanju empirijskih i teorijskih istraživanja kojima ovaj rad obiluje. Autori su koristili relevantne domaće i inostrane izvore literature, referišući se često na sopstvena istraživanja iz ove naučne oblasti. Kao posebna vrednost ove monografije ističe se raznovrstan metodološki aparat koji obuhvata metod neposredne opservacije, genetski, tipološki, kompleksan geografski, sistemski, matematički, kartografski metod i dr.

Sa obzirom na to da revitalizacija ruralnih prostora predstavlja prioritetno pitanje ravnomernog prostornog razvoja Srbije, studije ovog tipa imaju strateški značaj kako za naučnu zajednicu tako i za šиру javnost. Ova monografija namenjena je širokom krugu čitalaca zainteresovanim za proučavanja depopulacionih ruralnih prostora, a shodno inovativnom pristupu u analizi i definisanju razvojnih ruralnih problema, posebno može biti korisna istraživačima iz oblasti ruralnog razvoja kao i donosiocima politika i strategija ruralnog razvoja.

Aljoša BUDOVIC

Beleške o autorima

Notes on the Authors

<http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

BELEŠKE O AUTORIMA

msr Aljoša BUDOVIĆ, asistent, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski trg III/3, 11000 Beograd, Republika Srbija, e-mail: abudovic@gef.bg.ac.rs

msr Ivana ĐORĐEVIĆ, student doktorskih studija, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski trg III/3, 11000 Beograd, Republika Srbija, e-mail: ivanadj.92@gmail.com

msr Olivera NEGOVANOVIC, Svetozara Markovića 6, 11550 Lazarevac, Republika Srbija, e-mail: olivera.negovanovic@gmail.com

dr Antonietta PAGANO, vanredni profesor, Univerzitet Niccolò Cusano, Fakultet političkih nauka, Via Don Carlo Gnocchi 3, 00166 Rim, Italija, e-mail: antonietta.pagano@unciusano.it

dr Goran PENEV, naučni saradnik, Centar za demografska istraživanja - Institut društvenih nauka, Kraljice Natalije 45, 11000 Beograd, Republika Srbija, e-mail: penev@sezampro.rs

dr Biljana STANKOVIĆ, naučni saradnik, Centar za demografska istraživanja - Institut društvenih nauka, Kraljice Natalije 45, 11000 Beograd, Republika Srbija, e-mail: s.bilja@orion.rs

msr Jelena STOJILKOVIĆ GNJATOVIĆ, asistent, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski trg III/3, 11000 Beograd, Republika Srbija, e-mail: jgnjatovic@gef.bg.ac.rs

dr Giuseppe TERRANOVA, vanredni profesor, Univerzitet Niccolò Cusano, Fakultet političkih nauka, Via Don Carlo Gnocchi 3, 00166 Rim, Italija, Via Don Carlo Gnocchi 3, 00166 Rome, Italy, e-mail: giuseppe.terranova@unicusano.it

msr Radmila VELJOVIĆ, student doktorskih studija, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski trg III/3, 11000 Beograd, Republika Srbija, e-mail: veljovicradmila@gmail.com

dr Ljiljana ŽIVKOVIĆ, vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski trg III/3, 11000 Beograd, Republika Srbija, e-mail: ljiljanazivkovic59@gmail.com

NOTES ON THE AUTHORS

Aljoša BUDOVIĆ, MSc, Assistant, University of Belgrade, Faculty of Geography, Studentski trg III/3, 11000 Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: abudovic@gef.bg.ac.rs

Ivana ĐORĐEVIĆ, MSc, PhD candidate, University of Belgrade, Faculty of Geography, Studentski trg III/3, 11000 Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: ivanadj.92@gmail.com

Olivera NEGOVANOVIĆ, MSc, Svetozara Markovića 6, 11550 Lazarevac, Republic of Serbia, e-mail: olivera.negovanovic@gmail.com

Antonietta PAGANO, PhD, Adjunct Professor of Applied Geography at University Niccolò Cusano, Faculty of Political Science, Via Don Carlo Gnocchi 3, 00166 Rome, Italy, e-mail: antonietta.pagano@unicusano.it

Goran PENEV, PhD, Research Associate, Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Kraljice Natalije 45, 11000 Belgrade, Republic of Serbia e-mail: penev@sezampro.rs

Biljana STANKOVIĆ, PhD, Research Associate, Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Kraljice Natalije 45, 11000 Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: s.bilja@orion.rs

Jelena STOJILKOVIĆ GNJATOVIĆ, MSc, Assistant, University of Belgrade, Faculty of Geography, Studentski trg III/3, 11000 Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: jgnjatovic@gef.bg.ac.rs

Giuseppe TERRANOVA, PhD, Adjunct Professor of African History and Geopolitics and Geoeconomics, University Niccolò Cusano, Faculty of Political Science, Via Don Carlo Gnocchi 3, 00166 Rome, Italy, e-mail: giuseppe.terranova@unicusano.it

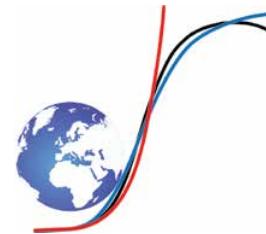
Radmila VELJOVIĆ, MSc, PhD candidate, University of Belgrade, Faculty of Geography, Studentski trg III/3, 11000 Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: veljovicradmila@gmail.com

Ljiljana ŽIVKOVIĆ, PhD, Associate Professor, University of Belgrade, Faculty of Geography, Studentski trg III/3, 11000 Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: ljiljanazivkovic59@gmail.com

Politika časopisa

Journal Policy

<http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

UREĐIVAČKA POLITIKA ČASOPISA DEMOGRAFIJA

Časopis *Demografija* izlazi jednom godišnje u režimu otvorenog pristupa. U časopisu *Demografija* objavljaju se prvenstveno naučni radovi (originalni naučni radovi, pregledni radovi, kratka ili prethodna saopštenja i naučne polemike) iz najšire definisane oblasti demografije, ostalih društvenih i humanističkih nauka i disciplina koje u svom predmetu sadrže istraživanja stanovništva, kao i interdisciplinarni radovi.

Časopis takođe objavljuje i druge priloge od naučnog interesa kao što su prikazi, recenzije knjiga, bibliografije, beleške sa naučnih skupova i slično.

Mogu se objavljivati i specijalni brojevi časopisa sa posebnom tematikom i gostujućim urednikom, kao i tekstovi napisani po pozivu koji su posvećeni izabranoj temi broja. Radovi se objavljaju na srpskom i engleskom jeziku, a po posebnoj odluci uredništva i na drugim jezicima.

Otvoreni pristup i autorska prava

Časopis *Demografija* je dostupan u režimu otvorenog pristupa. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa sajta časopisa (<http://demografija.gef.bg.ac.rs/>) i koristiti u skladu sa odredbama licence *Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodna* (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>).

Časopis *Demografija* omogućava autorima da deponuju, kako prihvaćenu recenzirana verziju rukopisa, tako i finalnu objavljenu verziju rada u PDF formatu, u institucionalni repozitorijum nekomercijalne baze podataka, da pomenute verzije objave na ličnim veb stranicama, ili na sajtu institucije u kojoj su zaposleni, u bilo koje vreme nakon objavljivanja u časopisu. Pri tome se mora navesti izdavač kao nosilac autorskih prava, kao i izvor rukopisa.

Ako uredništvo *Demografije* prihvati rukopis za objavljivanje, autori automatski prenose autorska prava na izdavača. U slučaju da rukopis ne bude prihvacen, autori zadržavaju sva prava.

O recenziranju

Prispele rukopise glavni urednik najpre upućuje na predrecenziju uredništvu, koje utvrđuje da li je tekst u skladu sa politikom časopisa. Prispele rade, odobrene od strane uredništva, glavni urednik šalje dvojici stručnjaka za naučnu oblast kojom se određeni rad bavi, a uz rad dostavlja i recenzentski obrazac. Recenzentski obrazac sadrži niz pitanja na koja treba odgovoriti, a koja recenzentima ukazuju na aspekte koje treba sagledati kako bi se donela odluka o objavljinju rukopisa. U završnom delu obrasca recenzenti navode svoja zapažanja i predloge kako da se podneti rukopis poboljša, a dati komentari šalju se autorima, bez navođenja imena recenzenata, radi unošenja potrebnih ispravki. Autor odlučuje da li će postupiti po uputstvima recenzenata i o tome obaveštava uredništvo.

Ako su odluke reczenzenta suprotstavljene, glavni urednik može da traži mišljenje drugih reczenzenta. Konačan izbor reczenzenta spada u diskreciona prava glavnog urednika. Recenzija i objavljivanje radova su besplatni.

Obaveze urednika

Glavni urednik časopisa *Demografija* donosi konačnu odluku o tome koji će se rukopisi objaviti. Urednik se prilikom donošenja odluke rukovodi uređivačkom politikom, vodeći računa o zakonskim propisima koji se odnose na klevetu, kršenja autorskih prava i plagiranje.

Urednik ne sme imati bilo kakav sukob interesa u vezi sa podnesenim rukopisom. Ako takav sukob interesa postoji, o izboru reczenzenta i sudbini rukopisa odlučuje uredništvo.

Identitet autora i reczenzenta je nepoznat drugoj strani, a urednik je dužan da tu anonimnost garantuje. Urednik ne sme da koristi neobjavljen materijal iz podnesenih rukopisa za druga istraživanja bez pisane dozvole autora.

Obaveze autora

Autori se pozivaju da dostave rukopise koji predstavljaju njihov originalni doprinos, koji nisu već objavljeni u celini ili delimično (osim u formi apstrakta na nekom skupu, ili kao deo nekog objavljenog predavanja, preglednog rada ili teze), i nisu u proceduri za objavljivanje kod drugog izdavača.

Autori su saglasni da rukopis nakon objavljivanja u časopisu *Demografija* neće biti ponovo objavljen kod drugog izdavača, u okviru neke druge publikacije, ili na drugom jeziku u obliku prevoda, a bez prethodne saglasnosti vlasnika autorskih prava.

Autori moraju voditi računa da ne povrede prava trećih lica jer izdavač neće snositi nikakvu odgovornost ako se pojave bilo kakvi zahtevi za naknadu štete.

Autori su odgovorni za sadržaj podnesenih rukopisa, validnost rezultata i objavljivanje podataka od svih strana koje su uključene u istraživanje, uključujući i institucije u kojima su sprovedena istraživanja.

Autori koji žele da u rad uključe slike ili delove teksta koji su već negde objavljeni treba da pribave saglasnost nosilaca autorskih prava koju će dostaviti uredništvu prilikom podnošenja rada. U suprotnom, uredništvo će dostavljeni materijal smatrati originalnim delom autora.

Kao autori rada potpisuju se samo ona lica koja su značajno doprinela sadržaju rukopisa, odnosno, sva lica koja su značajno doprinela sadržaju rukopisa navode se kao autori.

Autori se pozivaju na promociju najviših etičkih standarda koji se odnose na naučno-istraživački rad. U tom smislu, uredništvo *Demografije* očekuje da podneseni rukopisi ne sadrže neosnovane ili nezakonite tvrdnje, kao i da ne krše prava drugih.

U slučaju da autori otkriju važnu grešku u svom radu nakon njegovog objavljinja, u najkraćem roku će obavestiti urednika ili izdavača, i ponuditi saradnju kako bi se rad ispravio ili povukao.

O plagiranju

Plagiranje, odnosno preuzimanje tuđih ideja, reči ili drugih oblika kreativnog izraza, kao i njihovo predstavljanje kao svojih predstavlja grubo kršenje naučne etike.

Plagijat obuhvata sledeće:

- doslovno ili gotovo doslovno preuzimanje, kao i smišljeno parafraziranje (u cilju prikrivanja plagijata) delova tekstova drugih autora, bez jasnog ukazivanja na izvor ili obeležavanja kopiranih fragmenata;
- kopiranje slika ili tabela iz tuđih raddova bez pravilnog navođenja izvora i/ili bez dozvole autora ili nosilaca autorskih prava za njihovo korišćenje;
- plagiranje sopstvenog rada (autoplajgijat).

Rukopisi kod kojih postoje jasne indicije da se radi o plagijatu biće bezuslovno odbijeni. Ako se ustanovi da je rad koji je već objavljen u časopisu *Demografija* plagijat rad će biti opozvan, a saradnja sa autorima plagijata biće trajno prekinuta.

Uputstvo za slanje rukopisa

Rukopisi se šalju isključivo elektronskom poštrom na adresu uredništva:

demography.editor@gef.bg.ac.rs i demography.editor@gmail.com

Način formatiranja, kategorije i obim rukopisa

Autori su dužni da se pridržavaju uputstva za pripremu radova. *Rukopisi u kojima ova uputstva nisu poštovana biće odbijeni bez recenzije.*

Za pisanje teksta treba koristiti MS Word. Rukopise treba slati u .doc ili .docx formatu.

Rukopisi se šalju u A4 formatu, font Times New Roman (11pt) sa proredom 1,0 i sve margine treba da budu 2,5 cm. Fusnote su u fontu Times New Roman (10pt), sa proredom 1,0.

Tip naslova, poglavlja i potpoglavlja, kao i drugo van gore navedenih podataka, *autori ne treba sami da formatiraju*, već to čini uredništvo u skladu sa svojim načinom formatiranja.

Upućivanje na broj projekta i njegove finansijere (ukoliko je prilog napisan u okviru naučnog projekta) i slične komentare autori mogu navesti.

Pasuse treba uvlačiti, a ne razdvajati praznom linijom. Znaci navoda koriste se za citate unutar teksta, a apostrofi za citat u okviru citata.

Maksimalan obim rukopisa po broju slovnih mesta po kategorijama priloga iznosi:

- za originalni naučni rad do 35.000 slovnih mesta bez razmaka;

- za pregledni članak do 50.000 slovnih mesta bez razmaka;
- za ostale priloge (prethodna saopštenja, naučne polemike, prikaze i dr.) do 15.000 slovnih mesta bez razmaka;

U izuzetnim slučajevima, uredništvo može odobriti i duže rade.

Podneti dokument na prvoj strani treba da sadrži sledeće elemente: *naslov rada, puno ime i prezime autora, akademski naziv, naučno-istraživačko zvanje, odnosno funkciju, naziv i adresu ustanove u kojoj je autor zaposlen ili drugu odgovarajuću adresu, grad i državu, email adresu i broj telefona*. Kada rad ima više od jednog autora, treba naglasiti ime autora ovlašćenog za korespondenciju.

Članak treba da bude strukturiran na sledeći način: *naslov, sažetak, ključne reči, tekst (uvod, metodi, rezultati, diskusija i zaključak), spisak referenci i rezime*.

Naslov treba da bude potpuno jasan, ne duži od 15 reči.

Sažetak ne treba da bude duži od 250 reči i treba da sadrži kratak pregled metoda i najvažnije rezultate rada. U sažetku ne treba navoditi reference.

Ključne reči se navode u posebnom redu ispod sažetka i moraju biti relevantne za temu i sadržaj rada. Navesti pet ključnih reči.

Tekst članka bi trebalo da ima sledeću strukturu: *uvod, metodi, rezultati, diskusija i zaključak* (ne nužno pod ovim nazivima). U zavisnosti od sadržaja i kategorije članka, moguće je izostaviti neke od odeljaka. Na primer, kod preglednog članka, moguće je izostaviti odeljke o metodima i rezultatima, dok naučna kritika ili polemika može uključiti samo odeljke o motivima rada, konkretnim istraživačkim problemima i diskusiju.

- *Uvod* opisuje istraživački problem, sumira relevantna prethodna istraživanja i vodi čitaoca ka glavnom istraživačkom pitanju članka, jasno formuliše predmet i cilj istraživanja, kao i postojeće nalaze i teorije koje prikazano istraživanje testira ili pokušava da nadograđi;
- *Metode* treba da pokažu kojim metodološkim postupcima se postiže cilj rada uz jasan opis empirijskog plana istraživanja, izvora podataka, polazne hipoteze, kao i prostornog i vremenskog obuhvata istraživanja;
- *Rezultati* rada predstavljaju kvantitativni deo istraživanja, a statističke analize treba da budu jasno izložene uz narativno objašnjenje nalaza;
- *Diskusija* sadrži kvalitativnu interpretaciju dobijenih rezultata koja treba da bude u kontekstu teorijsko - metodoloških pristupa i nalaza prikazanih u uvodu. Diskusija jasno opisuje koja su od ranijih istraživanja podržana, osporena ili unapređena nalazima koji su prikazani u radu. U ovom odeljku treba izbegavati preterano citiranje i dugačke reinterpretacije literature, i usmeriti se pre svega na zaključke koji su izvedeni na osnovu sopstvenih nalaza.

- Izuzetno, odeljci o rezultatima i diskusiji mogu se kombinovati u jednom zajedničkom pod nazivom *Rezultati i diskusija*;
- *Zaključak* bi trebalo da pruži opšti, kratak i prikidan rezime predstavljenih nalaza. Zaključak ne sme da bude sačinjen od ponavljanja delova sažetka. Diskusija zajedno sa zaključkom može obuhvatiti i do 30% članka, ali u svakom slučaju ova dva odeljka zajedno ne bi trebalo da budu kraća od uvoda.

Rezime treba da bude napisan u skladu sa strukturom rada (2.000-3.000 znakova bez razmaka) i treba da se nalazi nakon spiska referenci. U posebnom redu ispod rezimea, treba navesti ključne reči.

Autori koji šalju priloge na srpskom jeziku moraju poslati naslov rada, sažetak, ključne reči i rezime i na engleskom jeziku.

Kada su u pitanju prikazi, recenzije knjiga, bibliografije, beleške sa naučnih skupova i slični tekstovi, za njihovo opremanje nema posebnih zahteva, osim onih tehničke prirode, koji važe za sve ostale radove.

Tabele, grafikoni, sheme, slike i ilustracije treba da budu precizno naslovljeni i numerisani, sa pratećim objašnjenjem. Slike, fotografije, crteži i druge ilustracije treba da budu dobrog kvaliteta. Svi grafički prilozi se moraju dostaviti u elektronskom obliku, i to za crteže u rezoluciji ne manjoj od 600 dpi, a fotografije u minimalnoj rezoluciji od 300 dpi. Ako rad sadrži grafičke priloge, isti se dostavljaju kao posebni dokumenti, u formatu *tif, pdf, jpg* ili *jpeg*. Uredništvo zadržava pravo odluke u pogledu fleksibilnosti ovih zahteva u određenim slučajevima, kao i pravo preloma i opreme teksta i ilustracija u skladu sa formatom časopisa.

Prilozi se ne vraćaju autorima.

Način obaveznog citiranja

Citiranje unutar teksta podrazumeva navođenje prezimena autora i godine objavlјivanja odgovarajuće bibliografske jedinice, i to na sledeći način:

- Direktan citat: Obermeyer (1997);
- Indirektan citat: (Petitt, 2013);
- U slučaju dva autora: (Coale & Watkins, 1986);
- U slučaju više od tri autora: (Cordell et al., 2011);
- U slučaju citiranja dva ili više radova istog autora: (Coleman, 2005; 2012);
- Ako se navodi više bibliografskih jedinica istog autora iste godine izdanja, one se dodatno označavaju malim početnim slovima abecede: (Rosental, 2006a; 2006b);
- Ako se navodi više bibliografskih jedinica različitih autora: (Crimmins, 1993; Greenhalgh, 1996; Kretzer & Ariel, 2002);
- Preuzimanje dela teksta: "Censuses are, after all, generally viewed as matters of bureaucratic routine, somewhat unpleasant necessities of the modern age, a kind of national accounting." (Kretzer & Ariel, 2002, 31);

- Kada se citira reizdana ili prevedena knjiga, u tekstu treba navesti oba datuma - i originalnog izdanja, i reizdanja ili prevoda: (Poutignat & Streiff-Fenart, 1995/1997).

Mrežni izvori podataka obično se citiraju u tekstu isto kao i druge reference, a u spisku literature *dodaje se njihova internet strana, kao i datum pristupa*.

Fusnote (napomene) pri dnu strane treba da sadrže manje važne detalje, dopunska objašnjenja, naznake o korišćenim izvorima (poput naučne građe, veb stranica, priručnika i sl.), ali ne mogu biti zamena za citiranu literaturu. Citiranje nekog autora u fusnoti jednak je načinu citiranja u tekstu.

Spisak literature

Reference se navode na jeziku i pismu na kom su objavljene. *Spisak referenci treba da sadrži samo radove koji su citirani u tekstu*. Navedene jedinice treba da budu poređane po abecednom redu prezimena autora, bez numeracije, i da uključuju imena svih autora bez obzira na njihov broj. U slučaju navođenja više radova istog autora, najpre se navodi najranije objavljeno delo.

Primeri za navođenje različitih vrsta radova:

Knjige, monografije:

- Jedan autor:

Petit, V. (2013). *Counting Populations, Understanding Societies – Towards an Interpretative Demography*. Dordrecht: Springer.

- Dva autora:

Coale, A. J. & Watkins, S. C. (1986). *The decline of fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press.

- Bez autora, samo urednik:

Kretzer, D. & Fricke, T. (Eds.). (1997). *Anthropological demography. Toward a new synthesis*. Chicago/London: The University of Chicago Press.

- Izdanje u više tomova:

Wiener, P. (Ed.). (1973). *Dictionary of the history of ideas* (Vols. 1-4). New York, NY: Scribner's.

- Prevedena knjiga:

Poutignat, P. & Streiff-Fenart, J. (1997). *Teorije o etnicitetu (Théories de l'ethnicité*, A. Mimica, Prev.). Beograd: Biblioteka XX vek. (Originalni rad je objavljen 1995).

- Korporativni autor ili autor kao izdavač:

Republički zavod za statistiku Srbije (2012). *Prirodno kretanje stanovništva u Republici Srbiji, 1960-2010*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.

- Elektronska knjiga (otvoreni pristup):

Hartmann, M. (2009). *Demographic Methods for the Statistical Office*. Preuzeto sa http://www.scb.se/statistik/_publikationer/ov9999_2009a01_br_x103br0902.pdf

- Elektronska knjiga (koja se naručuje/naplaćuje):

Swanson, A. D. (Ed.). (2017). *The Frontiers of Applied Demography*. Dostupno na <https://link.springer.com/book/10.1007%2F978-3-319-43329-5>

Poglavlje u monografiji, uređenoj knjizi ili članak u zborniku radova:

Coleman, D. (2012). The Changing Face of Europe. In: Goldstone, A. J., Kaufmann, P. E. & Duffy Toft, M. (Eds.), *Political Demography. How Population Changes Are Reshaping International Security and National Politics* (pp.176–193). New York: Oxford University Press.

Blum, A. (2002). Resistance to identity categorization in France. In Kertzer, I. D. & Arel, D. (Eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (pp. 121–147). Cambridge: Cambridge University Press.

Članci iz časopisa:

- Članak u štampanom izdanju:

Obermeyer, C. M. (1997). Qualitative methods: A key to a better understanding of demographic behavior? *Population and Development Review*, 24(4), 813-818.

- Članak iz mrežnog izvora sa DOI brojem:

Hertrich, V. & Lardoux, S. (2014). Âge à l'entrée en union des femmes en Afrique. Les données des enquêtes et des recensements sont-elles comparables?. *Population*, 69(3), 357-389. DOI:10.3917/popu.1403.0399.

- Članak iz mrežnog izvora bez DOI broja:

Brée, S., Eggerickx, T., Sanderson, J.P. & Costa, R. (2016). *Comparison of Retrospective Fertility Data from Censuses in Belgium and Family Surveys in France*, 71(1), 83-115. Preuzeto sa http://www.cairn-int.info/abstract-E_POPU_1601_0085--comparison-of-retrospective-fertility.htm

Prikazi:

Hodgson, D. (2011). (Prikaz knjige *Shall the Religious Inherit the Earth? Demography and Politics in the Twenty-First Century* autora Kaufmann, E.). *Population and Development Review*, 37(4), 793–795.

Istraživački izveštaji, radni dokumenti:

Lesthaeghe, R. J. & Neidert, L. (2006). “The ‘Second Demographic Transition’ in the U.S.: Spatial Patterns and Correlates” (Istraživački izveštaj u Population Studies Center Research Report No. 06-592). Preuzeto sa <http://www.psc.isr.umich.edu/pubs/pdf/rr06-592.pdf>

Renne, E. (1994). *An anthropological approach to fertility change* (Radni dokument u Demography, br. 48). Canberra: The Australian National University.

Disertacija:

- Štampana/Neobjavljenata:

Prezime, A. A. (Godina). Naziv disertacije. (Neobjavljena doktorska disertacija). Ime institucije, Mesto.

- Objavljena/Iz mrežne baze podataka:

Prezime, A. A. (Godina). Naziv disertacije. (Doktorska disertacija). Preuzeto sa Ime baze. (broj članske karte ili narudžbine)

Rad citiran u sekundarnom izvoru:

U spisku literature se navodi izvor gde je originalni rad pomenut, dok se u tekstu navodi naziv originalnog rada, i daje referenca za skundarni izvor.

Primer:

Ako je rad Seidenberga i McClellanda citiran u radu Coltheart et al., a autor nije imao uvid u originalni rad, u spsku literature se navodi:

Coltheart, M., Curtis, B., Atkins, P., & Haller, M. (1993). Models of reading aloud: Dual-route and parallel-distributed-processing approaches. *Psychological Review*, 100, 589-608

dok se u tekstu rad u sekundarnom izvoru navodi na sledeći način:

U studiji Seidenberga i McClellanda (kao što je citirano u Coltheart et al, 1993), ...

Članak u dnevnoj ili periodičnoj štampi:

- Štampano izdanje:

Jordan, M. (2017, June 19). Welcome for Migrants Reveals a Farm Town Rift. *The New York Times*, pp. A13

-Internet izdanje:

Linden, E. (2017, June 15). Remember the Population Bomb? It's Still Ticking. *The New York Times*. Preuzeto sa https://www.nytimes.com/2017/06/15/opinion/sunday/remember-the-population-bomb-its-still-topics&region=stream&module=stream_unit&version=latest&contentPlacement=1&pgtype=collection&r=0

Navođenje jedinica iz mrežne baze podataka:

Republički zavod za statistiku Srbije (2017). Broj stanovnika, broj živorođenih i umrlih, po oblastima, 2010. (Baza podataka). Preuzeto sa <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx> (datum pristupa)

JOURNAL POLICY

The journal *Demografija* is an annual Open Access journal. The journal *Demografija* primarily publishes scientific articles in wide range relating to demography, and other social sciences and humanities dealing with population research, as well as in interdisciplinary frameworks.

The journal also publishes reviews and book reports, bibliographies, notes on scientific meetings, etc.

Demografija may also publish special thematic issues edited by a guest editor, as well as invited papers on a featured topic.

The articles may be submitted in Serbian or English, and the Editorial Board may also decide to publish some of them in other languages.

Open Access and Copyright

The journal *Demografija* is an Open Access Journal. The papers published in *Demografija* can be downloaded free (<http://demografija.gef.bg.ac.rs/?lang=en>) of charge and used under the *Creative Commons–Attribution–Non Commercial–Non Derivatives 4.0 International license* (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>).

The journal *Demografija* allows authors to deposit both the accepted (peer reviewed, Author's

Post-print version, and the final, Publisher's version/PDF) in an institutional repository and noncommercial repositories, or to publish it on Author's personal website and/ or departmental at any time after publication. The publisher, as the copyright holder, and the source must be acknowledged.

Once the manuscript is accepted for publication, author(s) agree to transfer the copyright to the Publisher automatically. If the submitted manuscript is not accepted for publication by the journal, all rights shall be retained by the author(s).

Peer Review

The submitted papers are subject to pre-evaluation by the Editorial Board. The purpose of pre-evaluation is to determine whether a manuscript complies with the journal policy. The Editor-in-Chief sends manuscripts approved by the Editorial Board to two experts in relevant fields. Each manuscript is accompanied with a reviewers' evaluation form, which contains questions meant to help referees cover all aspects that should be taken into consideration in order to decide the fate of a submission. In the final section of the evaluation form, the reviewers must include observations and suggestions aimed at improving the submitted manuscript; these are sent to authors, without the names of the reviewer, and the authors are required to make necessary corrections. The author decides about accepting the reviewers' suggestions and informs the Editorial Board about decision.

If the decisions of the two reviewers are not the same (accept/reject), the Editor-in-Chief may assign additional reviewers. The choice of reviewers is at the discretion of the Editor-in-Chief. The peer review and publishing procedures are free of charge.

Editorial Responsibilities

The Editor-in-Chief decides which manuscripts submitted to *Demografija* will be published. The editor is guided by the journal policy and constrained by legal requirements in force regarding libel, copyright infringement and plagiarism.

The Editor-in-Chief must hold no conflict of interest with regard to the manuscripts for publication. If there is such a conflict of interest in relation to handling of a submission, the selection of reviewers and all decisions on the manuscript shall be made by the Editorial Board.

As the journal uses double-blind peer review, the Editor-in-Chief shall ensure that reviewers remain anonymous to authors and vice versa.

Unpublished materials disclosed in a submitted manuscript must not be used in other research without the express written consent of the author.

Authors' Responsibilities

Authors are required to submit their original manuscripts, that have not been published before (except as a conference abstract, a part of a published lecture, a review article or a PhD thesis), and is not under consideration for publication elsewhere.

Authors also warrant that the manuscript is not and will not be published elsewhere (after the publication in *Demografija*) in any other language without the consent of the copyright holder(s).

Authors warrant that the rights of third parties will not be violated, and that the publisher will not be held legally responsible should there be any claims for compensation.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the presented results and must make sure that they have permission from all involved parties (coauthors, or the responsible authorities at the institution where the work was carried out to make the data public).

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

Authors are required to promote the ethical standards that apply to research. Authors affirm that the article contains no unfounded or unlawful statements and does not violate the rights of others.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in own published work, it is the author's obligation to promptly notify the Editor-in-Chief or publisher and cooperate with them to retract or correct the paper.

About Plagiarism

Plagiarism, where someone assumes another's ideas, words, or other creative expression as one's own, is a clear violation of scientific ethics.

Plagiarism includes the following:

- Word for word, or almost word for word copying, or purposely paraphrasing portions of another author's work without clearly indicating the source or marking the copied fragment;
- Copying figures or tables from someone else's paper without properly citing the source and/or without permission from the original author or the copyright holder;
- Plagiarizing one's own work (self-plagiarism).

Any paper which shows obvious signs of plagiarism will be rejected. In case plagiarism is discovered in a paper that has already been published by the journal *Demografija*, the paper will be retracted, and journal will permanently suspend the cooperation with authors who plagiarized somebody else's work.

Submission Instructions

Manuscripts should be submitted by email (as MS Word documents) to the Editorial Board:

demography.editor@gef.bg.ac.rs and demography.editor@gmail.com

Formatting, categories of papers and manuscript length

Authors must follow the submission instructions strictly. *The manuscripts that do not comply with instructions will be rejected without review.*

Manuscript should be written using MS Word and submitted as .doc or .docx files. The paper format should be A4, font Times New Roman (11pt), line spacing 1.0 and all margins should be set at 2,5 cm. Footnotes should be typed using Times New Roman (10pt), line spacing 1.0.

Please do not apply any special formatting to titles, chapters, subchapters, or any other structural elements. The formatting will be done by the Editorial Office in accordance with the journal's page layout.

If appropriate, authors should specify the project code and funders (if the manuscript is a result of a research project) and similar comments.

Paragraphs should be indented and not separated with blank lines. Double quotation marks should be used to mark quotes in the text, and single quotation marks to mark quotes within quotes.

The following text length limits:

- up to 35.000 characters without spaces (original research papers);
- up to 50.000 characters without spaces (review articles);
- up to 15.000 characters without spaces (preliminary reports, critical reviews and discussions, reviews and book reports, bibliographies, notes on scientific meetings etc.).

In specific cases, the Editorial Board could accept longer papers.

The cover page of a manuscript should contain the following information: the title, authors' full names (first name, middle name initials (if applicable), family names), affiliations (including address, city and country), and emails. In case of more than one author, the name of the corresponding author should be highlighted.

The structure of the manuscript may include chapters and subchapters. Apart from the cover page, a manuscript should be divided into the following ordered sections: *title, abstract, keywords, the text of the manuscript (introduction, methodology, results, discussion, and conclusion), list of references and summary*.

Title should be clear, up to 15 words.

Abstract should not exceed 250 words.

Keywords are listed in a separate line at the end of the abstract. There should be five keywords provided.

The text of the manuscript should have the following structure - *Introduction, Methods, Results, Discussion and Conclusions* (not necessarily under these names). Exceptionally, the Results and Discussion of the manuscript can be combined in a single section labeled *Results and Discussion*.

Depending on the type of the manuscript, it is possible to omit some of the sections. For example, in a review article, it is possible to omit sections on methods and results, while scientific criticism or polemics may include only sections on the motives of work, specific research problems and discussion.

The Discussion along with the Conclusion may cover up to 30% of the article, but in any case, the two sections together should not be shorter than the Introduction.

Summary should follow the structure of the manuscript (2,000-3,000 characters without spaces), representing a short version of the paper. It should be placed after the list of references. Keywords are listed in a separate line at the end of the extended summary.

As far as reviews and book reports, bibliographies, notes on scientific meetings, etc., they do not have to meet any special requirements except for the technical ones, which also apply to other types of contributions.

Tables, graphs, diagrams, images and illustrations should be supplied with appropriate captions, numbers and accompanying explanations. Images, drawings and other illustrations should be of good quality. All graphic images must be submitted in an electronic format at the minimum resolution of 600 dpi for line art, and 300 dpi for photos. The graphic images also must be provided as separate TIF, PDF, JPEG or JPG files. In certain cases, the Editorial Office may assume a more flexible approach to these requirements, and the right to adjust the layout of the text and illustrations to the standard layout of the journal.

The submitted materials are not returned to authors.

Uniform citation style

In-text citations include the author's name and publication year of a particular bibliographic entry are given in parentheses as follows:

- A direct citation of a reference: Obermeyer (1997);
- An indirect citation of a reference: (Petitt, 2013);
- In case of two authors: (Coale & Watkins, 1986);
- In case of more than three authors: (Cordell et al., 2011);
- When two or more papers by the same author are cited together: (Coleman, 2005; 2012);
- If several bibliographic entries belong to the same author and have the same publication year, lowercase letters of the alphabet are added. (Rosental, 2006a; 2006b);
- In case of citeing several bibliographic entries of different authors: (Crimmins, 1993; Greenhalgh, 1996; Kretzer & Ariel, 2002);
- References following direct quotations: "Censuses are, after all, generally viewed as matters of bureaucratic routine, somewhat unpleasant necessities of the modern age, a kind of national accounting." (Kretzer & Ariel, 2002, 31);
- In case of citeting a republished or translated paper, it should appear with both dates in text: (Poutignat & Streiff-Fenart, 1995/1997).

Entries from online databases are cited in the text like other references, and in the reference list, the reference should be accompanied with an URL and the date of access.

Footnotes (notes) at the bottom of the page should include less important details, additional explanations, citations of used sources (such as unpublished materials, websites, manuals, etc.) but they cannot substitute the list of references. Citations in footnotes shall conform to the same format as in-text citations.

Bibliographic citations in the reference list

References shall be cited in the language in which they were published. *The list of references shall only include papers that are cited in the text.* The references in the bibliography (list of references) at the end of a paper are listed in the order of the alphabet according to the author's surname, including all names of authors, but without numbering. In case of citing more than one reference of the same author, the most recent work is listed first.

Examples of different types of references:

Books, monographs:

- One Author:

Petit, V. (2013). *Counting Populations, Understanding Societies – Towards an Interpretative Demography*. Dordrecht: Springer.

- Two Authors:

Coale, A. J. & Watkins, S. C. (1986). *The decline of fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press.

- Edited Book, No Authors:

Kretzer, D. & Fricke, T. (Eds.). (1997). *Anthropological demography. Toward a new synthesis*. Chicago/London: The University of Chicago Press.

- Multivolume Paper:

Wiener, P. (Ed.). (1973). *Dictionary of the history of ideas* (Vols. 1-4). New York, NY: Scribner's.

- A Translation:

Poutignat, P. & Streiff-Fenart, J. (1997). *Teorije o etnicitetu (Théories de l'ethnicité*, A. Mimica, Prev.). Beograd: Biblioteka XX vek. (Original paper published in 1995).

- Corporate Author, Author as Publisher:

Statistical Office of the Republic of Serbia. (2012). *Natural changes of population in the Republic of Serbia, 1960-2010*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia.

- Electronic Book (Open Access):

Hartmann, M. (2009). *Demographic Methods for the Statistical Office*. Retrieved from http://www.scb.se/statistik/_publikationer/ov9999_2009a01_br_x103br0902.pdf

- Payable Electronic Book:

Swanson, A. D. (Ed.). (2017). *The Frontiers of Applied Demography*. Available from <https://link.springer.com/book/10.1007%2F978-3-319-43329-5>

Article or Chapter in Monographs, Edited Books or Proceedings:

Coleman, D. (2012). The Changing Face of Europe. In: Goldstone, A. J., Kaufmann, P. E. & Duffy Toft, M. (Eds.), *Political Demography. How Population Changes Are Reshaping International Security and National Politics* (pp.176–193). New York: Oxford University Press.

Blum, A. (2002). Resistance to identity categorization in France. In Kertzer, I. D. & Arel, D. (Eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (pp. 121–147). Cambridge: Cambridge University Press.

Articles in Printed and Online Journals:**- Article in Print Journals:**

Obermeyer, C. M. (1997). Qualitative methods: A key to a better understanding of demographic behavior? *Population and Development Review*, 24(4), 813-818.

- Article from an Online Journals with DOI Assigned:

Hertrich, V. & Lardoux, S. (2014). Âge à l'entrée en union des femmes en Afrique. Les données des enquêtes et des recensements sont-elles comparables?. *Population*, 69(3), 357-389. DOI:10.3917/popu.1403.0399.

- Article from an Online Journals with no DOI Assigned:

Brée, S., Eggerickx, T., Sanderson, J.P. & Costa, R. (2016). *Comparison of Retrospective Fertility Data from Censuses in Belgium and Family Surveys in France*, 71(1), 83-115. Retrieved from http://www.cairn-int.info/abstract-E_POPU_1601_0085--comparison-of-retrospective-fertility.htm

Review:

Hodgson, D. (2011). (Review of the book *Shall the Religious Inherit the Earth? Demography and Politics in the Twenty-First Century* autora Kaufmann, E.). *Population and Development Review*, 37(4), 793–795.

Research Reports, Working Papers:

Lesthaeghe, R. J. & Neidert, L. (2006). “The ‘Second Demographic Transition’ in the U.S.: Spatial Patterns and Correlates” (Research report in Population Studies Center Research Report No. 06-592). Retrieved from <http://www.psc.isr.umich.edu/pubs/pdf/rr06-592.pdf>

Renne, E. (1994). *An anthropological approach to fertility change* (Working papers in Demography, No. 48). Canberra: The Australian National University.

Dissertation:**- Unpublished Dissertation/Thesis:**

Last name, F. N. (Year). Title of dissertation. (Unpublished doctoral dissertation). Name of Institution, Location.

- Dissertation/Thesis from a Database:

Last name, F. N. (Year). Title of dissertation. (Doctoral dissertation). Retrieved from Name of database. (Accession or Order Number).

Papper Discussed in a Secondary Source:

Give the secondary source in the References List. In the text, name the original paper, and give a citation for the secondary source.

Example:

If Seidenberg and McClelland's paper is cited in Coltheart et al., and autor did not read the original paper, list the Coltheart, M. et al. reference in the Reference List:

Coltheart, M., Curtis, B., Atkins, P. & Haller, M. (1993). Models of reading aloud: Dual-route and parallel-distributed-processing approaches. *Psychological Review*, 100, 589-608.

In the text, use the following citation: In Seidenberg and McClelland's study (as cited in Coltheart, Curtis, Atkins, & Haller, 1993)

Newspaper Article:

- Printed Edition:

Jordan, M. (2017, June 19). Welcome for Migrants Reveals a Farm Town Rift. *The New York Times*, pp. A13

- Online Edition:

Linden, E. (2017, June 15). Remember the Population Bomb? It's Still Ticking. *The New York Times*. Retrieved from https://www.nytimes.com/2017/06/15/opinion/sunday/remember-the-population-bomb-its-still-ticking.html?r-ref=collection%2Ftimestopic%2FPopulation&action=click&contentCollection=timestopics&region=stream&module=stream_unit&version=latest&contentPlacement=1&pgtype=collection&_r=0

Data Sets:

Statistical Office of the Republic of Serbia (2017). *Number of population, live births and deaths in the Republic of Serbia, by areas, 2010*. (Data file). Retrieved from <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx> (date of access)

Editorial Board of ***Demography***

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314

DEMOGRAFIJA / главни и одговорни уредник
Aleksandar Knežević. - 2004, knj. 1- . - Beograd :
Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2004-
(Niš : Grafika Galeb). - 24 cm

Годиње. - Текст на srp. i engl. језику. -
Друго изданje на другом медјуму:
Демографија (Online) = ISSN 2560-5011

ISSN 1820-4244 = Демографија
COBISS.SR-ID 118674444